

Atmintis šeimoje: teoriniai aspektai ir buvusio režimo atminties perdavimo tyrimo įžvalgos

Liucija Vervečkienė

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto doktorantė
El. paštas: lmazylyte@yahoo.com

Santrauka. Sudėtingi buvusių režimų atminties klausimai, svarstomi valstybės – didelio masto bendruomenės – lygmeniu, neatsiejami nuo „priimančiosios pusės“, atminties varotojų, kurių gretose išsiskiria pirminės mnemoninės socializacijos erdvė – šeima, artimųjų ratas. Vykstant posovietinei transformacijai užaugusi nauja karta, kurianti santykį su netolima, bet neišgyventa praeitimi, vėl aktualizuoja atminties perdavimo šeimoje klausimus, kurie anksčiau atminties studijų lauke nagrinėti visų pirma ribinių patirčių atminties kontekste. Šiame straipsnyje pateikiama veiksnių, padedančių suvokti atminties procesus šeimoje, apžvalga: tapatinimosi su šeimos prisiminimais, mnemoninės socializacijos, vidinių šeimos ryšių, atminties tarpininkų, santykio su kolektyvine atmintimi. Teorinės įžvalgos papildomos empirinio Lietuvos atvejo tyrimo duomenimis (16 šeimų pokalbiai apie praeitį, suorganizuoti 2018–2020 m.). Vyriausiosios šeimos kartos atstovai dar mena buvusio režimo pradžią, tėvai augo ir brendo jo metu, o trečioji karta augdama susidūrė su valstybės per įvairaus pobūdžio atminties tarpininkus pabrėžiamomis buvusio režimo kaip okupacinio, grįsto represijomis, reikšmėmis. Į nukentėjusiųjų nuo buvusio režimo kategoriją nepatenkančios šeimos narių patirtys tampa nepatogios: struktūruojantis kolektyvinės atminties lygmuo užmeta savotišką kolaboravimo šešėlį, su jomis tampa sudėtingiau tapatintis ir jos nustumiamos į užribį arba reikalauja pa(si)teisinimo.

Reikšminiai žodžiai: atmintis šeimoje, buvęs režimas, komunikacinė atmintis, kolektyvinė atmintis, perdavimas.

Received: 09/06/2022. Accepted: 01/09/2022

Copyright © 2022 Liucija Vervečkienė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Memory in Family: Theoretical Aspects and Insights from the Study on Past Regime's Memory Transmission

Summary. Difficult state-level questions of how to remember previous regimes are particularly linked with the „consumer“ side – specific areas of mnemonic socialization, such as families. A new generation raised during post-soviet transformations makes meaning of the recent past they have no direct or very limited experience of. This once again actualizes the questions of memory transmission within specific groups such as families initially analyzed in the case of memory of the crimes against humanity, mainly Holocaust. This article presents a theoretical overview of the factors to be kept mind in order to understand the remembering process within families: identification with the family memories, mnemonic socialization, loyalty relations, memory media and relation with the collective memory. Theoretical insights are supplemented by the empirical data of Lithuanian case (16 family conversations conducted in 2018–2020). Oldest members of the family still recall the beginning of the previous regime, parents were raised in it whereas the third family generation was educated with a strong state emphasis on the previous regime as occupation and repressions-based period of the past. Those family experiences failing to fall into the category of a victim become uncomfortable. A shadow of collaboration imposed by the collective memory level leads to silencing or justification of those family memories.

Keywords: memory, family, collective memory, communicative memory, previous regime, transmission.

Įvadas

Sudėtingos XX a. represinių režimų patirtys ir jų prisiminimų perdavimas aktualus tiek didelio masto bendruomenės – valstybės, tiek mažesnės – šeimos – kontekste. Tai, kas lieka liudininkams pasitraukus, kokia praeities (pavyzdžiui, sovietinio režimo) versija pasiekia jaunąsias visuomenės kartas ir padeda joms formuoti savo sampratą apie netolimą, neišgyventą, tačiau sudėtingą praeitį aktualizuoja atminties perdavimo (angl. *transmission*) tarp skirtingų šeimos kartų klausimą. Žvelgiant į tarpdisciplininį atminties studijų lauką ir mąstant apie atminties šeimoje procesus, sudėtingos, skausmingos vyresniųjų šeimos kartų patirties perdavimo klausimai plačiausiai nagrinėti Holokausto atminties kontekste. Remiamasi prielaida, kad perduodami ne tik prisiminimai (ar užmarštys), bet ir tam tikras artimųjų patirčių krūvis¹.

¹ Michael Pickering ir Emily Keightley, „Communities of Memory and the Problem of Transmission“, *European Journal of Cultural Studies* 16, nr.1 (January 2012): 115–129, <https://doi.org/10.1177/1367549412457481>.

Mąstant apie kitus, ne tokius *ribinius*² režimus ir prisiminimų apie juos, suasmenintos buvusio režimo praeities³ perdavimą šeimoje, aktualu tampa ne tik neigiamų, skaudžių, bet ir kitokio pobūdžio šeimos narių patirčių skleidimas šeimos lygmeniu. Dėl giluminių XX a. pabaigos transformacijų, susijusių su SSRS ir socialistinio bloko subyrėjimu, užaugus naujai, nebeturinčiai buvusių režimų patirties, kartai, į mokslininkų akiratį patenka ir sovietmečio ar socialistinio laikotarpio atminties šeimoje perdavimo (ar medijavimo) klausimai⁴. Tai – jau ne vien tik „būdas suteikti balsą tiems, kurie anksčiau buvo nutildyti“⁵. Veikiau jau atsižvelgiama į tam tikrą per daugiau kaip 30 metų susiformavusią oficialią, institucionalizuoto lygmens atmintį ir jos santykį su tuo, kas prisimenama mažose, specifiniais ryšiais siejamose bendruomenėse – šeimose, kur susiduria kelių kartų buvusio režimo patirtys. Šiame straipsnyje šiai praeičiai apibendrintai apibrėžti taikoma „sudėtingos praeities“ samprata. „Sudėtinga praeitis“ (angl. *difficult past*) pasitelkiama atminties tyrėjų, pavyzdžiui, Robin Wagner Pacifici⁶ ar Vered Vinitzky-Serrousi⁷, kaip laikotarpis, kuris, mąstant apie žmonių patirtis, neapibrėžtinai vien „nukentėjimo“ ar „kaltės“ kategorijomis ir

² Čia remiamasi I. Šutinienės pasitelkta sąvoka permažstant Holokausto ir sovietų režimo nusikaltimų gretinimo problematiką: Emilija Krukauskienė, Irena Šutinienė, Inija Trinkūnienė ir Anelė Vosyliūtė, *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmaršty* (Vilnius: Eugrimas, 2003), 143.

³ Aline Cordonnier, Pierre Bouchat, William Hirst ir Olivier Luminet, „Intergenerational Transmission of World War II Family Historical Memories of the Resistance“, *Asian Journal of Social Psychology* 24, nr. 3 (October 2020): 302–314, <https://doi.org/10.1111/ajsp.12436>.

⁴ Raili Nugin, „Negotiating the Past: Some Issues of Transmission of Memories Among Estonian Young People“, *Studies of Transition States and Societies* 8, nr. 2 (September 2016): 19–20.

⁵ Vered Vinitzky-Seroussi ir Chana Teeger, „Unpacking the Unspoken: Silence in Collective Memory and Forgetting“, *Social Forces* 88, nr. 3 (March 2010): 1103–1122, <https://doi.org/10.1353/sof.0.0290>.

⁶ Robin Wagner-Pacifici ir Barry Schwartz, „Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past“, *American Journal of Sociology* 97, nr. 2 (September 1991): 376–420, <https://doi.org/10.1086/229783>.

⁷ Vered Vinitzky-Seroussi, „Commemorating a Difficult Past: Yitzhak Rabin’s Memorials“, *American Sociological Review* 67, nr. 1 (February 2002), 30–51, <https://doi.org/10.2307/3088932>.

gali būti minimas skirtingai. Kitaip tariant, atsižvelgiama tiek į praeities, buvusio režimo patirčių jame *sudėtingumą*, tiek į šiandien kylančius klausimus, kaip jas prisiminti.

Įvairiose diskusijose atminties politikos kontekste dėl prieštarų vertinamų praeities asmenybių,ėjusių aukštas pareigas buvusiuose režimuose, pavyzdžiui, Petro Cvirkos, netiesiogiai iškyla ir šeimos – palikuonių – vaidmens motyvas. Jie įsitraukia į diskusijas ir užima poziciją dėl senelių veiklos⁸. Tai nėra tiesiogiai atminties *šeimoje* problematika, bet ji įtraukia skirtingų šeimos kartų patirčių buvusiame režime apmąstymus plačiau, nei tik siaurame šeimos rate. Karas Ukrainoje paaštrino diskusijas dėl sovietinio režimo paveldo – paminklų, kartu kyla klausimų ir dėl muziejuose reprezentuojamų asmenybių. Pavyzdžiui, svarstoma, kaip elgtis su Venclovų namais, diskutuojant apie Antano Venclovos turėtas pareigas ir santykį su režimu. Nors, kaip teigia istorikas Valdemaras Klumbys, muziejus visgi labiau orientuotas į A. Venclovos sūnaus, į disidentinę veiklą įsitraukusio Tomo Venclovos, darbus ir veiklą⁹. Vėlgi tai kiek netiesiogiai, tačiau aktualizuoja šio straipsnio objektą – atminties šeimoje problematiką, kai gyvi palikuonys susiduria su viešomis diskusijomis (jei tai rezonansiniai atvejai) arba tos diskusijos gali aktualizuoti kitus, ne tokius viešus atvejus ir kelti klausimus dėl konkrečios tėvų ar senelių veiklos buvusio režimo metu.

Atminties šeimoje problematika esmingai siejasi su dviem funkcijomis, aktualiomis ne tik mąstant apie šeimą, kaip grupę, ir joje cirkuliuojančius pasakojimus apie netolimą, sudėtingą praeitį, bet ir apie jos sąsajas su kitais atminties lygmenimis, visų pirma, kaip primenama valstybės – didelio masto bendruomenės. Pirma, formuojasi lūkestis dėl to, kad tam tikri pasakojimai apie praeitį vyresniųjų

⁸ Domantė Platukytė, *Cvirkos anūkas nepripažįsta, kad šis prisidėjo prie poeto Jakubėno tremties*, 2019 m. lapkričio 12 d., <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1114921/cvirkos-anukas-nepripazista-kad-sis-prisidejo-prie-poeto-jakubeno-tremties>.

⁹ Valdemaras Klumbys, *Rasti teisingus kalbėjimo būdus apie istoriją*, 2022 m. gegužės 23 d., <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/valdemaras-klumbys-rasti-teisingus-kalbejimo-budus-apie-istorija.d?id=90165955>.

šeimos kartų bus perduoti ateities kartoms, taip užtikrinant tam tikrą šeimos atminties tęstinumą, įtraukiantį ir didžiavimosi savo *šaknimis* elementą. Tai susiję, pavyzdžiui, su besipriešinusiujų represiniam režimui ir dėl to nukentėjusių patirtimis: struktūriniu lygmeniu buvusį režimą primenant kaip okupacinį, primestą, nuo kurio nukentėta, jos telpa į šias kategorijas, jas reprezentuoja. Pavyzdžiui, Lietuvos atveju psichologijos disciplinos atstovai, nagrinėję ryšį tarp trauminių vyresniųjų kartų patirčių ir poveikio palikuonims, išvelgė didžiavimosi savo šeimos patirtimis, o kartu ir didesnio psichologinio atsparumo apraiškų¹⁰. Tačiau ne visos patirtys telpa į nukentėjimo kategoriją, taigi aktualus tampa pasakojimų apie praeitį turinys ir juo sugestijuojamas artimųjų gyvenimo represiniame režime paveikslas.

Antras, mažiau artikuliuotas, tačiau įvairaus pobūdžio atminties praktikose glūdintis lūkestis susijęs su tuo, kad jaunesniosios šeimos kartos, neturinčios buvusio režimo patirties, kurs *kitokį* santykį su sudėtinga praeitimi. Vienoje pirmųjų nuoseklių atminties studijų Lietuvoje 2003 m. naujoji karta apibrėžiama kaip ta, kuriai buvusių režimų socialinė atmintis reikalinga permąstant kolektyvinius tapatumus ir ugdant „demokratinę politinę kultūrą ir vertybes“¹¹. Jaunosios kartos „atminties“ formavimasis čia susijęs su atsinaujinimo lūkesčiu. Aktuali A. Assmann išvalga apie kartų kaitą ir tautos prisiminimų profilio atsinaujinimą kartu įtraukia ir dvejoję, ar visiškas atsinaujinimas įmanomas dėl giluminio ryšio su ankstesnėmis kartomis¹². Mąstant apie kitą – struktūrinio lygmens – atmintį, tai, kaip sudėtingų praeities įvykių liudininkų palikuonims pasakojama (arba nutyliama) šeimoje, yra aktualu persvarstant, pavyzdžiui, patriotizmo ugdymo, istorijos mokymo mokyklose, paveldosaugos ar bendresnio pobū-

¹⁰ Eglė Mažulytė ir Monika Skerytė-Kazlauskienė, „Šeimos stiprybė: istorinių traumų patirties poveikis ateities kartoms“, iš *Gyvenimas po lūžio. Kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, sud. Danutė Gailienė (Vilnius: Eugrimas, 2015), 86–108.

¹¹ Krukauskienė, Šutinienė, Trinkūnienė ir Vosyliūtė, *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmaršty*, 144.

¹² Aleida Assmann, *Shadows of Trauma. Memory and the Politics of Postwar Identity*, vertė Sarah Clift (New York: Fordham University Press, 2015), 164.

džio atminties politikos priemonės. Atsižvelgiant į kai kurių politinių partijų tapatumo dėmenis ir santykį su buvusiu režimu (pavyzdžiui, Lietuvos atveju – TS-LKD), tai, kaip netolimos praeities reikšmės skleidžiamos ir perduodamos šeimose, svarbu mąstant apie jaunųjų rinkėjų kartų pritraukimą.

Tai, kaip netolimos, sudėtingos praeities – buvusio režimo, kuris valstybės lygmeniu per įvairaus pobūdžio kolektyvinės atminties tarpininkus primenamas kaip okupacinis, grįstas represijomis (pavyzdžiui, sovietmetis), – versijos konstruojamos šeimos pokalbių metu, aktualu bandant giliau suvokti šeimos ir atminties ryšį visuomenėse, išgyvenusiose „lūžį“, transformuojančio pobūdžio giluminius pokyčius. Tačiau, greta turinio, svarbu suvokti pačius atminties konstravimo, sklaidos šeimoje procesus, kitaip tariant, komunikacinės atminties¹³, erdvę. Specifinė šeimos kartų konfigūracija po XX a. pabaigos transformuojančio pobūdžio režimų pokyčių – „lūžio“ – praėjus daugiau kaip 30 metų, įtraukia dvi (kai kuriais atvejais – tris) buvusio režimo patirties turinčias kartas ir jų palikuonis. Taigi šio straipsnio tikslas – pristatyti veiksnius, kurie aktualūs siekiant suprasti buvusio režimo prisiminimo procesus specifinio pobūdžio ryšiais susaistytoje grupėje – šeimoje. Teorinės išvalgos papildomos empirinio Lietuvos šeimų pokalbių apie patirtis sovietmečiu (duomenys rinkti 2018–2020 m.) tyrimo išvalgomis. Atminties turinio atžvilgiu labiausiai sureikšmintos būtent pokario patirtys bei Atgimimo laikotarpio procesai. Straipsnyje aprašomi teoriniai aspektai, kurie padeda suvokti atminties procesus šeimose, kai prisimenamas šeimos narių gyvenimas buvusiam nedemokratiniam režimui: šeimos narių ryšiai, tapatinimosi / socializacijos su šeimos patirtimis dinamika, atminties tarpininkai šeimoje, santykis su valstybės lygmeniu per įvairaus pobūdžio kolektyvinės atminties tarpininkus diegiamomis reikšmėmis ir kt.

¹³ Jann Assmann, „Collective Memory and Cultural Identity“, vertė John Czaplicka, *New German Critique*, nr. 65 (Spring – Summer, 1995): 125–133, <https://doi.org/10.2307/488538>.

1. Represinių režimų atminties perdavimas šeimose: literatūros apžvalga

Atminties studijų literatūroje įprastai analizuoti ribinių patirčių (pavyzdžiui, Holokausto) atminties perdavimo šeimose tarp kartų procesai, formuluojant sąvokas, žyminčias palikuonių santykį su vyresniųjų kartų išgyvenimais. Pavyzdžiui, Marianne Hirsch *postatminties* samprata taikyta Holokaustą išgyvenusiujų palikuonių (antrajai) kartai ir jų santykiui su artimųjų trauma. Pati postatmintis iš principo laikytina traumine patirtimi; ją autorė apibrėžia taip: „<...> struktūra, apibrėžianti trauminių patirčių ir žinojimo perdavimą kartoje ir per kartas“¹⁴. *Postatmintis* conceptualiu požiūriu atsiduria *per kartą* nuo įvykių atminties ir per *asmeninio santykio dėmenį* nuo istorijos¹⁵. Nicole Immler, pasitelkdama pokalbius su išgyvenusiaisiais ir jų palikuonimis apie Austrijos piniginių kompensacijų Holokausto aukų palikuonims mokėjimo politiką, išskiria šeimos atminties intensyvumą, išryškėjantį antrajai ir trečiajai kartai solidarizuojantis su tėvų išgyventomis traumomis ir save suvokiant kaip atminties veikėjus (angl. *agency*)¹⁶. Violeta Davoliūtė *postatminties* sąvoka remiasi analizuodama trijų lietuvių diasporos atstovių įvairių žanrų literatūros kūriniuose apmąstomas senelių sąsajas su Holokaustu ir personalizuotą santykį su artimųjų faktiniu ar numanomu dalyvavimu masiniuose nusikaltimuose¹⁷. Autorė, analizuodama JAV ir Kanadoje gyvenančių diasporos atstovių Ritos Gabis, Silvijos Foti ir Julijos Šukys kūrinius bei Lietuvoje išleistą Rūtos Vanagaitės knygą

¹⁴ Marianne Hirsch, „The Generation of Postmemory“, *Poetics Today* 29, nr. 1 (Spring 2008): 106, <https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019>.

¹⁵ Marianne Hirsch, *Family Frames. Photography, Narrative and Postmemory* (Cambridge: Harvard University Press, 2012), 22.

¹⁶ Nicole Immler, „Too little, too late? Compensation and Family Memory: Negotiating Austria's Holocaust Past“, *Memory Studies* 5, nr. 3 (July 2012): 270–281, <https://doi.org/10.1177/1750698012443468>.

¹⁷ Violeta Davoliūtė, „Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania“, *East European Jewish Affairs* 51, nr. 1 (October 2021): 70–85, <https://doi.org/10.1080/13501674.2021.1952026>.

„Mūsiškiai“, o kartu ir platesnę reakciją į juos, pabrėžia suasmeninimą susidūrimą su smurtine praeitimi – „nusikaltusiųjų postatmintį“, kai artimųjų patirtys bandomos rekonstruoti bei reflektuoti jų anūkų kūrinuose, netelpančiuose į vieno žanro rėmus. Šis suasmenintas nusikaltusiųjų (daroma prielaida) palikuonių pasakojimas apie artimųjų dalyvavimą Holokauste kvestionuoja institucionalizuoto lygmens oficialiuosius pasakojimus apie nukentėjimą nuo XX a. okupacinių režimų ir herojišką pasipriešinimą¹⁸. Kai kuriuose darbuose *postatmintis* tampa kiek apibendrinta sąvoka, žyminčia palikuonių bandymą suprasti tėvų ar senelių trauminės patirtis, pavyzdžiui, pilietinio karo kontekste; nutolstama nuo Holokausto patirčių ir meninės išraiškos priemonių, kurias visų pirma turėjo omenyje Hirsch¹⁹.

Kaip minėta, XX a. represinių režimų patirčių atminties perdavimas šeimose suvokiamas ne tik kaip žinios, informacija apie praeitį, bet ir kaip platesnio pobūdžio artimųjų – visų pirma, sudėtingų – patirčių *krūvis*. Susidūrimas su juo, bandymas suprasti, ką patyrė artimieji – sudėtingas palikuonių atliekamas darbas, anot E. Keightly ir M. Pickeringo, reikalaujantis mnemoninės vaizduotės (angl. *mnemonic imagination*)²⁰. Šie autoriai, remdamiesi K. Mannheimo kartų teorija bei M. Hirsch pasitelkiama *postatminties* sąvoka, bando identifikuoti perdavimo reikšmę tam tikru laikotarpiu ir laike (angl. *within the time and accross the time*). Atminties bendruomenėse – tarp kartų ir toje pačioje kartoje – praeities patirtys nėra tiesiog perduodamos, jos išgirstamos. Veikiant atminčiai ir vaizduotei, su jomis mezgamas aktyvus santykis²¹.

Tyrėjų akiratyje atsiranda ir tų, kurie gyveno represinių režimų kontekste, tačiau nepriklauso nukentėjusiųjų kategorijai, šeimos ir jose vykstantys atminties procesai. Pavyzdžiui, Gabriele Rosenthal biogra-

¹⁸ Ten pat, 70–85.

¹⁹ Craig Larkin, „Beyond the War? The Lebanese Postmemory Experience“, *International Journal of Middle East Studies* 42, nr. 4 (November 2010): 615–635, <https://doi.org/10.1017/S002074381000084X>.

²⁰ Pickering, Keightley, „Communities of Memory“, 115–129.

²¹ Pickering, Keightley, „Communities of Memory“, 129.

finio atvejo rekonstrukcijos įtraukia vokiečių šeimas, kurių vyriausiosios kartos atstovai galbūt prisidėjo prie Holokausto²². Šios autorės studijos itin detalios ir nuoseklios metodologine prasme, turint omenyje ir itin kompleksiską tyrimų objektą. Bandoma atsekti ir suprasti pasakojimo genezės procesą – kaip praeities įvykiai, turėję pasakotojui didelę reikšmę, šiandien atspindimi ir transformuojami skirtingų šeimoms kartu²³. Vėlgi atminties studijų lauke siekiama kiek atitolti nuo nukentėjusiojo ir kaltojo skirties įtraukiant įvairesnes kategorijas, nusakančias tam tikrą būvį represijomis pasižymėjusioje santvarkoje. M. Rothbergas siūlo įtraukti dalyvavusiojo (angl. *implicated subject*) kategoriją – nėra sutarimo dėl tinkamiausio vertimo į lietuvių kalbą²⁴. Ją autorius taiko ne tik Holokausto kontekstui, bet ir vėlesnių masinio pobūdžio nusikaltimų atveju išryškėjančiai didesnės dalies visuomenės, stebinėsios engimą iš privilegijuotųjų perspektyvos, pozicijai. Taigi šios minėtos kategorijos, nors visų pirma pasitelkiamos genocido, masinių nusikaltimų atminties kontekste, tampa vertingos svarstant apie tai, kokią praeities versiją ir iš kokio taško konstruoja buvusių režimų liudininkai – vyresnieji šeimos nariai, ir kaip tai interpretuoja jaunieji, turintys bandyti suprasti, kas buvo jų artimieji sudėtingu metu, kokius sprendimus priėmė, pasirinkimus turėjo.

Mąstant apie kelių atminties lygmenų įtraukimą, aktualios ir jau prieš porą dešimtmečių rengtos Haraldo Welzerio ir kolegų studijos²⁵, analizuojančios nacistinio laikotarpio atminties perdavimą vo-

²² Gabriele Rosenthal, „Veiling and denying the Past. The Dialogue in Families of Holocaust Survivors and Families of Nazi Perpetrators“, *History of the Family* 7, nr. 2 (2002): 225–238, [https://doi.org/10.1016/S1081-602X\(02\)00093-3](https://doi.org/10.1016/S1081-602X(02)00093-3).

²³ Gabriele Rosenthal, „The Narrated Life Story: On the Interrelation Between Experience, Memory and Narration“, iš *Narrative, Memory & Knowledge: Representations, Aesthetics, Contexts*, sud. Kate Milnes et al. (Huddersfield: University of Huddersfield, 2006), 1–16.

²⁴ Michael Rothberg, *The Implicated Subject. Beyond Victims and Perpetrators* (Stanford: Stanford University Press, 2019).

²⁵ Harald Welzer ir Claudia Lenz, „Opa in Europa. Erste Befunde einer vergleichenden Tradierungsforschung“, iš *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*, sud. Harald Welzer (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2007), 1–15.

kiečių šeimose. Trečiosios šeimos kartos siekį heroizuoti savo senelius, matyti juos kaip nepritarusius, besipriešinusius režimui, net jei šie demonstravo palankumą, autoriai sieja ir su nuoseklia švietimo politika, edukacija apie nacistinę praeitį, turėjusia gana paradoksalių poveikį jaunimui²⁶. Šiame straipsnyje vėliau pasitelkiamų šeimos pokalbių tyrimo metodologija remiasi Welzerio ir kolegų tyrimų patirtimi, bandant vokiečių mokslininkų pasitelktus metodologinius sprendimus (pastarieji rėmėsi Frederico Bartletto²⁷ psichologijos eksperimentų patirtimi) adaptuoti sovietmečio atminties tyrimui.

Nuo nacistinio laikotarpio atminties pereinant prie kitų režimų, studijose bandoma suprasti, kaip liudininkų patirtys susiduria su institucionalizuotais, oficialiaisiais pasakojimais apie praeitį (čia galimi bent keli su atminties studijomis susiję terminai: oficialūs pasakojimai, oficialus diskursas, okupacinis žodynas²⁸). Šie du lygmenys suvokiami kaip iš principo konkuruojantys. Radmila Švaričkova Slabakova atkreipia dėmesį į vertybinę santykį su komunistinio režimo praeitimi, kuris jaunosios kartos perduodamas jos analizuotuose čekų šeimų prisiminimuose²⁹. Tanja Jurkovic Juros, analizuodama jaunąją Kroatijos kartą buvusios Jugoslavijos atminties formavimosi procese, pabrėžia mnemonines kovas, kuriose artimųjų – liudininkų – pasakojimai matomi kaip paveikesni nei oficialieji³⁰. Raili Nu-

²⁶ Harald Welzer, „Re-Narrations. How Pasts Change in Conversational Remembering“, *Memory Studies* 3, nr. 1, (January 2010): 5–17, <https://doi.org/10.1177/1750698009348279>.

²⁷ Frederic C. Bartlett, *Remembering. A Study in Experimental and Social Psychology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1932), 5–10.

²⁸ Natalija Arlauskaitė, *Nuožmi taika: žlugusių režimų fotografija dokumentiniame kine* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2020), 190–280.

²⁹ Radmila Švaričkova Slabakova, „Czech Family Stories of Communism. Family Memories at the Intersection of Family Values, Family Relations and National Memory“ iš *Family Memory: Practices, Transmissions and Uses in a Global Perspective*, sud. Radmila Švaričkova Slabakova (New York: Routledge, 2021).

³⁰ Tania Vuckovic Juros, „Things Were Good During Tito's Times, my Parents Say': How Young Croatian Generations Negotiated the Socially Mediated Frames of the Recent Yugoslav Past“, *Memory Studies* 13, nr. 6 (2020): 932–951, <https://doi.org/10.1177/1750698018790122>.

gin, interpretuodama penkių Estijos šeimų atstovų atskirus interviu apie sovietmetį, pabrėžia nuolatinį praeities permąstymą mažesnėse bendruomenėse, kai bandoma sutaikyti skirtingas praeities reikšmes. Jaunosios kartos pasakojimuose autorė išvelgia siekius artimųjų patirtyse ieškoti heroizmo, pasipriešinimo ar nukentėjimo nuo režimo ženklų³¹. Hanna Haag, analizuodama buvusios Vokietijos Demokratinės Respublikos (VDR) šeimų pokalbius apie netolimą praeitį, išskiria tris skirtingo pobūdžio komunikacines situacijas, kurių pagrindu formuojasi kartos „po sienos“ (ne)žinojimas apie praeitį. Pirmą – diskusija dėl praeities, kai VDR negyvenusieji aktyviai dalyvauja formuojant netolimos praeities sampratą, diskutuoja su liudininkais. Antra – žinojimas apie praeitį, priimamas kaip komunikacinė sąlyga, kai praeities sampratą formuoja jos liudininkai, o palikuonys aktyviai nesidomi nei oficialiais, nei nuo oficialiųjų besiskiriančiais šeimos narių pasakojimais. Galiausiai, kai pokalbiai apie praeitį suvokiami kaip misija, vyresnės kartos siekia suteikti palikuonims kitokių, „tikrųjų“ žinių, kurios leistų kvestionuoti oficialius pasakojimus³². Lietuvos atveju sociologinės Laimos Žilinskienės studijos, kuriose analizuojamos apklausos apie komunikacinę atmintį šeimoje, parodo, kiek kalbama apie šeimos narių praeitį, kiek pokalbiai svarbūs skirtingoms kartoms, kokie komunikaciniai kanalai egzistuoja³³. Psichologijos disciplinos atstovų studijos apie trauminių patirčių poveikį palikuonių kartoms įtraukia nukentėjusiųjų nuo sovietinių represijų šeimas.

³¹ Raili Nugin, „Rejecting, Re-shaping, Rearranging: Ways of Negotiating the Past in Family Narratives“, *Memory Studies* 14, nr. 2 (2021): 197–213, <https://doi.org/10.1177/1750698019829865>.

³² Hanna Haag, „Weitergabe von Transformationserfahrungen. Die DDR im Gedächtnis der Nachwendegeneration“, *Die Generation der Wendekinder: Elaboration eines Forschungsfeldes*, sud. Adriana Lettrari, Christian Nestler, Nadja Troi-Boeck (Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 2016), 89–106.

³³ Laima Žilinskienė, „Doing Family Memory in the Case of Emigration Experience“, iš *Making Lithuanian Memories across Borders. Conceptual Frames and Empirical Evidence*, sud. Irena Juozeliūnienė, Julie Seymour (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2020), 159–179.

Akademiniuose studijose, kuriose nagrinėjamos XX a. represinių režimų patirtis ir atmintis, pačių tyrėjų santykis su tiriamuoju objektu per šeimos, artimųjų patirtis taip pat tampa aktualus, nes įtraukia savitą „šališkumą“, autobiografinį elementą. Štai britų istorikė Mary Fulbrook reflektuoja ir asmeninį atradimą – tirdama su Aušvico koncentracijos stovykla susijusių vietos funkcionierių vaidmenį, rado naujų duomenų apie savo artimojo dalyvavimo Holokauste mastą, atskleidusių nepatogią tiesą apie indiferentiškumą ir kaltės neigimą³⁴. Žvelgiant iš kitos pusės, atminties tyrėjams, reflektuojantiems savo artimųjų buvimą „teisingoje pusėje“ smurtinio režimo, ginkluoto konflikto metu, taip pat kyla autobiografinio pobūdžio keblumų. Kaip teigia Sara De Nardi, didesnis emocinis jautrumas ir tapatinimasis su pasipriešinimo nacizmui dalyvių prisiminimais gali psichologiškai apsunkinti analizę, tačiau kartu ir ją pagilinti, nes pasakotojai geriau suprantami³⁵. Eglė Mažulytė-Rašytinė savo tyrimuose užsimena, kad ji pati priklauso nukentėjusiųjų nuo sovietų režimo palikuonims³⁶. Kitaip tariant, netolimos sudėtingos praeities atminties tyrimuose šeimos patirtys gali atsirasti ir netiesiogiai, pavyzdžiui, kaip postūmis patiems tyrėjams rinktis tam tikrus studijų objektus.

2. Lietuvos atvejo tyrimo metodologija ir patirtys

Tyrimo, kurio rezultatai straipsnyje pasitelkiami, metodologija bendrąja prasme remiasi H. Welzerio³⁷ tyrimuose pritaikyta, iš F. Bartlett

³⁴ „Historian uncovers Her Family Link to Secret Nazi's Role in the Holocaust“, *The Guardian*, 2012 m. rugsėjo 16 d., <https://www.theguardian.com/world/2012/sep/16/hidden-nazi-helped-holocaust>.

³⁵ Sara De Nardi, „When Family and Research Clash. The Role of Autobiographical Emotion in the Production of Stories of the Italian Civil War, 1943–1945“, *Emotion, Space and Society* 17 (November 2015): 22–29, <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2015.06.005>.

³⁶ Eglė Mažulytė-Rašytinė, „Šeimos istorinių traumų ilgalaikiai padariniai: vėlesnių kartų psichologinio atsparumo tyrimai“, *Daktaro disertacija* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2017), 2, <http://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:25027592/datastreams/MAIN/content>.

³⁷ Welzer, „Re-Narrations. How Pasts Change“, 5–17.

psichologijos eksperimentų praktikos ateinančia *pasakojimo* ir *perpasakojimo* logika. Greta gyvenimo istorijos pasakojimo ir tėvų prisiminimų, pats pokalbis apie praeitį šeimoje – grupėje – kai vyresniųjų kartų atstovai pasakoja, papildo išgirstus pasakojimus ar jų elementus, ar nuo jų atsiriboja, tampa svarbus. Komunikacinės atminties lygmuo šeimoje – artimųjų pokalbių apie praeitį situacijos, grįstos gyvenimo istorijos pasakojimu ir dalijimusi prisiminimais, leidžia analizuoti patį prisiminimo *procesą* specifinėje grupėje – artimųjų rate. Šis vyksmas vėlgi įgalina „prieiti“ prie atminties ne kaip prie statiško prasmų, teikiamų praeičiai, rinkinio, bet kaip prie nuolatinio praeities kūrimo, interpretavimo. Tiek senelių gyvenimo istorijos pasakojimas, tiek tėvų kartos prisiminimai, tiek toliau besivystantis (su keliomis išimtimis) aktyvus šeimos narių pokalbis apie praeitį yra traktuojami kaip komunikacinės atminties šeimoje dalis. Tyrimas buvo atliekamas 2018 rudėnį–2020 m. vasarą skirtingose Lietuvos vietovėse – tiek didžiuosiuose miestuose, tiek kaimo vietovėse ar miesteliuose. Geografinė vieta, kurioje vyko šeimų pokalbiai, buvo arba vyriausiosios, arba tėvų kartos atstovų gyvenamoji vieta, vienu atveju pokalbis vyko šeimos vasarnamyje. Tyrimo dalyvių – šeimų atranka vyko „sniego gniūžtės“ principu, pradedant nuo pažįstamų žmonių, toliau ratą plečiant (kartu buvo kreiptasi į vieną iš mokyklų ir vieną iš senjorų klubų pietvakarinėje šalies dalyje). Siekta, kad tiriamų šeimų grupėje atsirastų kuo daugiau skirtingų gyvenimo sovietmečiu patirčių / trajektorijų vyriausiosios kartos gyvenimo istorijose. Tarp tyrimo dalyvių yra žmonių, kurie gali būti laikomi *svarbiais* pareigas TSKP Centro komiteto ir Ministrų Tarybos struktūrose, mokslinių tyrimų institutuose, „respublikinės reikšmės“ įstaigose, teismų sistemoje ėjusiais ir aktyviai profesinės karjeros siekusiais žmonėmis. Taip pat ir vietos lygmens, pavyzdžiui, kolūkių pirmininkų šeimos narių, mokyklos direktorių ir kt.

Duomenys kiekvienos šeimos atveju rinkti dviem etapais. Pirmuoju trijų kartų susitikimo metu vyriausiosios šeimos kartos atstovų, dar menančių Antrąjį pasaulinį karą, prašyta papasakoti savo gyvenimo istoriją. Tėvų kartos atstovų, gimusių jau sovietmečiu, prašyta pasidalyti ryškiausiais sovietmečio laikotarpio prisiminimais (iš principo

tai reiškia, kad jie irgi pasakojo savo gyvenimo sovietmečiu istoriją). Anūkai bet kuriuo metu galėjo įsiterpti, užduoti patikslinančių klausimų šeimos nariams, dalyvauti diskusijoje (jei tokia kildavo). Atskiro susitikimo metu anūkų kartos atstovų prašyta papasakoti savo senelių gyvenimo istoriją ir atsakyti į pusiau struktūruoto interviu klausimus, apimančius šeimos pokalbių apie praeitį dažnumą ir tematiką, istorijos mokymąsi mokykloje, meninių filmų apie sovietmetį žiūrėjimą, lankymąsi muziejuose. Šiame straipsnyje aktuali būtų pirmoji, šeimos pokalbių apie praeitį dalis, tačiau atsižvelgiama ir į tai, kaip anūkai perpasakojo – tai leidžia atskleisti, kaip jų sąmonėje susiduria šeimos pokalbių metu konstruojamos praeities reikšmės ir tai, kokios reikšmės praeičiai teikiamos kolektyvinės atminties lygmeniu. Prisiminimas apibrėžiamas kaip veiksmas, procesas, o *pasakojimo ir perpasakojimo* etapai leidžia analizuoti reikšmės, teikiamos praeičiai, *kelionę* skirtingų šeimos kartų pasakojimuose.

Tyrimo metu stengiasi, E. Pader žodžiais tariant, „etnografiškai jautria akimi“³⁸ pažiūrėti į pokalbių aplinkybes ir vėliau, jau analizuojant ir interpretuojant duomenis bei formuluojant ir atmetant hipotezes (spėjimus) dėl prasmės teikimo tam tikriems praeities aspektams, atkreipti dėmesį ir į situacijas pokalbių metu. Pavyzdžiui, įvertinti galimą slaugančiojo ir slaugomojo santykį abiem jo pusėms dalijantis savo prisiminimais ir galbūt ginčijantis dėl praeities. Atkreiptas dėmesys į emocijas, lydinčias pasakojimą, o ir kylančios diskusijos įvertintos ne tik kaip nesutarimas „dėl praeities“, bet ir kaip galbūt nesutarimas dėl šalutinių klausimų ar principinis siekis ginčytis ir diskutuoti. Namų erdvė, jei pokalbis vyksta joje, leidžia identifikuoti kitas, jau su dabartimi susijusias aplinkybes, veikiančias pokalbių situacijas. Šių socialinių ar psichologinio pobūdžio aplinkybių giluminis poveikis esamomis sąlygomis ir pasitelktais metodais sunkiai pamatuojamas, tačiau jas reikia turėti omenyje atliekant interpretacinę analizę. Šios vietos,

³⁸ Elen Pader, „Seeing with an Ethnographic Sensibility. Explorations Beneath the Surface of Public Policies“, iš *Interpretation and Method. Empirical Research Methods and the Interpretive Turn*, Second Edition, sud. Dwora Yanow, Peregrine Schwartz-Shea (New York: Routledge, 2014), 194–208.

aplinkos ir išryškėjančių socialinių šeimos narių santykių detalės tokio pobūdžio tyrimui yra aktualios, nes atskleidžia tam tikrus socialinius šeimos narių vaidmenis, kurie pažymi kontekstą, kuriame prisimini- mais dalijamasi. Pavyzdžiui, šeimos narių susėdimas kambario erdvėje taip pat gali leisti interpretuoti savitą atsiminimų „hierarchiją“.

Ne visi šeimų pokalbiai vyko tarp trijų kartų: pačių dalyvių spren- dimu, Š6 atveju dalyvavo močiutė ir anūkė, o Š9 atveju – senelių kartos dėdė ir anūkas. Tai, jog patys šeimų nariai apsisprendė dėl pokalbių „sudėties“, rodytų, kad jiems aktualus būtent tokių šeimos narių dalyvavimas tada, kai kalbama apie praeities klausimus. Viena vertus, tai susiję su organizaciniais sunkumais, užimtumu, tačiau at- kreiptinas dėmesys ir į (ne)norą kalbėti klausimais, dėl kurių galimi nesutarimai, ir jau darbo teorinėje dalyje minėtą socializacijos ryšį, artimumo saitus. Pavyzdžiui, Š9 atveju anūkų kartos atstovas nurodė, kad savo senelių kartos dėdė *didžiuojasi*, laiko jį pavyzdžiu, todėl norėtų tyrime dalyvauti su juo. Š11 atveju šeimos narių sprendimu pokalbyje dalyvavo močiutė, teta ir anūkė. Š10 atveju pokalbyje da- lyvavo prosenelė (94 m.), močiutė (68 m.) ir proanūkė (17 m.).

Pasitelkiant biografinius metodus, pokalbio stebėjimą ir pasako- jimo arba perpasakojimo principą, interviu surinktus duomenis, vyk- dant interpretacinę analizę iš dalies remiamasi principais, įvardytais Rosenthal metodologinėje studijoje³⁹. Nors pati autorė juos visų pir- ma pasitelkia biografinio atvejo rekonstrukcijai, tačiau jie iš principo taikytini ir kiek kitokio pobūdžio interpretacine logika grįstiems dar- bams. Atkūrimo (angl. *reconstruction*) principas reikštų, jog duomenys analizuojami be jau egzistuojančių išankstinių hipotezių, prasminių kategorijų ieškoma pačiame pasakojime ir su juo susijusiuose kituose (šiuo atveju – skirtingų kartų šeimos narių) pasakojimuose. Kita ver- tus, šis principas nepaneigia, kad darbe yra formuluojamos bendros prielaidos dėl kolektyvinės atminties struktūruojančio poveikio grupės ar individualaus lygmens prisiminimams. Antrasis principas – *abduk-*

³⁹ Gabriele Rosenthal, *Interpretive Social Science: An Introduction* (Göttingen: Univer- sitätsverlag Göttingen, 2018), 49–73.

cinė logika. Interpretuojant pasakojimo elementą, formuojamos kelios hipotezės, pasirenkant tą, kuri turi geriausią aiškinamąją galią, palyginti su kitomis. Kitaip tariant, galioja tokio pobūdžio samprotavimas:

*Užfiksuotas neįprastas faktas C;
Tačiau jei A būtų teisingas, tai C būtų savaime suprantamas;
Jokia kita hipotezė negali paaiškinti C taip gerai, kaip A,
Todėl A yra tiesa.*⁴⁰

Kai kuriais atvejais, kai keli interpretaciniai spėjimai atrodo vienodai gerai paaiškinantys išryškėjančią praeičiai teikiamą reikšmę ar pasakojimo elementą, abu ir pateikiami. Trečiasis pasitelkiamas principas – tęstinumo, sekos (angl. *sequentiality*), kai analizė vykdoma atsižvelgiant į būdą, seką, kaip tam tikros reikšmės atsiranda arba yra nutylimos vieno šeimos nario pasakojime reaguojant į *kitų šeimos kartų* pasakojimus. Čia taip pat svarbu pabrėžti, kad interpretuojant įvertinamas pasakojimo elementas tiek atsiribojant nuo bendro žinojimo apie šeimos kontekstą, tiek jį pasitelkiant⁴¹. Tolesnėse straipsnio dalyse pristatant atminties šeimoje teorinius aspektus pasitelkiamos įžvalgos iš šiais principais grįstos analizės.

3. Komunikacinė atmintis šeimoje: erdvė ir prisiminimai, kaip tapatinimosi pagrindas

Komunikacinė atmintis šeimoje, jos prisiminimų erdvė neatsiejama nuo kartos po „lūžio“ atminties formavimosi proceso. Aleida ir Janas Assmannai (A. Assmann komunikacinę atmintį labiau linkusi sugretinti su socialine⁴²) komunikacinę atmintį išskiria kaip vieną iš at-

⁴⁰ Adolfas Mackonis, „Geriausio paaiškinimo išvedimas. Tarp dedukcijos, indukcijos ir abdukcijos“, *Problemos* 76 (2009): 151–152, <https://doi.org/10.15388/Problemos.2009.0.1936>.

⁴¹ Rosenthal, „Interpretive Social Science“, 63–65.

⁴² Aleida Assmann, „Re-framing Memory: Between Individual and Collective Forms of Constructing the Past“ iš *Performing the Past: Memory, History and Identity in Modern Europe*, sud. Karin Tilman, Frank van Vree, Jay Winter (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010), 41–42.

minties tipų, kuri kuriasi per žodinę sąveiką tarp grupių narių, o viena iš tokių galimų grupių tampa šeima. Tai leidžia šį lygmenį supriešinti su kolektyvinėmis formomis – kultūrine ar politine atmintimi⁴³. Antras autorių pabrėžiamas šio lygmens atminties bruožas – jos trukmė, apie 80–100 m., taigi ji apima maždaug tris šeimos kartas⁴⁴. Šį atminties lygmenį, palyginti su kitais, autoriai analizavo mažiausiai, tačiau jis užima svarbią vietą bandant analitiškai atskirti individuose, tarp individų ir „už jų“ glūdinčius atminties lygmenis. Šeima tampa grupe, su kuria komunikacinės atminties samprata susieja pirmiausia.

Šeimos prisiminimai siejasi su jos kaip grupės tapatybiniu pagrindu – t. y. šeima gali suvokti save bendrų šeimos narių patirčių, kartu ir bendrų prisiminimų pagrindu. Čia jaunoji šeimos karta iš principo tampa ta, kuri gimdama ištraukia į bendrų prisiminimų erdvę. Antra, atsižvelgiant į komunikacinės atminties specifiką – to, ką apie netolimą konfliktinę praeitį prisimena jos liudininkai, – šeima tampa pirmine erdve, kurioje kartos po „lūžio“ atstovai susiduria su konkrečiais prisiminimais, reprezentuojančiais savitą praeities laikotarpio (ypač jei tai – sudėtinga praeitis, pavyzdžiui, sovietinis laikotarpis) vaizdą, tam tikrą praeities versiją, pateikiamą artimųjų.

Mąstant apie šeimos narių prisiminimus ir tapatumą, pastarasis suvoktinas labiau ne per politikos moksluose įprastesnę skirtą tarp „aš / mes“ ir „kitas“, tačiau per tai, ką T. Owensas su kolegomis įvardija kaip vieną iš trijų teorijų grupių, nagrinėjančių tapatumo sampratą – tapatumo kaip savęs, stabilios struktūros (angl. *stable structure*), integralumo suvokimą⁴⁵. Būtent šeimos atmintis, ar atmintis šeimoje, prisideda prie šio integralumo užtikrinimo, nors tas indėlis nėra savaime suprantamas. Mauricas Halbwachsas analizavo

⁴³ Jan Assmann, „Collective Memory and Cultural“, 125–133.

⁴⁴ Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, iš *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, sud. Astrid Erll, Ansgar Nünning (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008), 117.

⁴⁵ Timothy J. Owens, Dawn T. Robinson ir Lynn Smith-Lovin, „Three Faces of Identity“, *Annual Review of Sociology* 36, nr. 1 (2010): 478, <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.34.040507.134725>.

šėimos vaidmenį atminties kontekste: ji turi savą kolektyvinę atmintį, kuri vienija grupę, veikia jos narius ir gyvuojanti tiek, kiek gyvuoja jos nariai. Astrida Erll pabrėžia, kad Halbwachso šėimos atminties sampratoje svarbiausi šie aspektai: šėima kaip pirminiai socialiniai rėmai (pranc. *cadres sociaux*) tiek tiesiogiai, tiek metaforiškai; šėima kaip atminties bendruomenė, turinti savo savitas atminties praktikas, turinį, charakteristikas ir funkcijas. Galiausiai – šėima kaip jungtis tarp individualios atminties ir platesnių kolektyvinės atminties formų, pavyzdžiui, religijos⁴⁶. Tai, ką Halbwachso įvardijo giminyste (angl. *kinship*), galima priskirti prie šėimos tapatumo, vidinių šėimos saitų, formuojančių ryšį tarp jos narių. Bendri prisiminimai – viena iš priemonių sutvirtinti tą ryšį; šėimos nario prisiminimai gali tapti visos grupės prisiminimais ir egzistuoti tol, kol gyvi jos nariai⁴⁷. Halbwachso užsimena ir apie šėimos kartas: pavyzdžiui, senelių prisiminimai anūkus pasiekia tiek, kiek leidžia palikuonių aplinkos (visų pirma tėvų ir vaikų) mąstymo rėmai.

Erll atkreipia dėmesį į tai, kad dauguma darbų, dar nuo klasikinių Halbwachso studijų, sąmoningai ar nesąmoningai pirmiausia remiasi „europietiška vidurinės klasės branduoline (angl. *nuclear*) šėima kaip savo mentaliniu modeliu“. Implikacijos pakankamai aiškios: ganėtinai siauras apibrėžimas įtraukia tėvus, vaikus, anūkus, artimiausius gimines⁴⁸. Tačiau ši samprata nėra vienareikšmė XXI a. kontekste, nes branduolinė šėima šiandien visų pirma suvoktina kaip tėvai (sutuoktiniai ar partneriai) ir vaikai, o seneliai ar proseneliai, per santuokinius ar partnerystės ryšius įgyti artimieji tarsi lieka nuošalyje. Bet kuriuo atveju kraujo ar santuokos ryšiai nėra lemiantys šėimą – jau vien dėl to, kad egzistuoja kohabitacija, vaikų socializacijos kontekste gali būti svarbūs ir viename namų ūkyje gyvenantys, bet tolimais

⁴⁶ Astrid Erll, „Locating Family in Cultural Memory Studies“, *Journal of Comparative Family Studies* 42, nr. 3 (May/June 2011): 304–308, <https://doi.org/10.3138/jcfs.42.3.303>.

⁴⁷ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, vertėjas, sudarytojas ir įžangos autorius Lewis A. Coser (Chicago: The Chicago University Press, 1992), 63.

⁴⁸ Erll, „Locating Family in Cultural“, 303.

giminystės saitais susiję ar nesusiję asmenys. Mąstant apie komunikacinę atmintį ir šeimą kaip vieną iš grupių, kurioje ta atmintis kuriasi, svarbu neatmesti ir kitų žmonių, nepatenkančių į kategoriją tėvai–seneliai–anūkai, tačiau galinčių aktyviai dalyvauti jaunosios kartos socializacijos procese tam tikru jų gyvenimo laikotarpiu.

Kaip teigia K. Barclay ir N. J. Koefoed, atmintis šeimoje, viena vertus, yra labai ryškiai asmeninė: mes, paveldėdami tėvų ir senelių prisiminimus, paveldime ir tapatumą – tai, *kas mes ir iš kur* ateiname. Tačiau, kita vertus, šią grandinę paveikia du veiksniai – situacijos, kai tarp artimųjų nuslepamos tam tikros praeities patirtys, ir platesnės socialinės struktūros ar kultūrinis kontekstas, kuriame artimųjų prisiminimai permąstomi⁴⁹. Bandant suprasti sąlygas ir būdus, kaip šeimos nariai gali tapatintis su šeimos kaip grupės prisiminimais, pravartu įtraukti *socializacijos* sampratą. Atminties tyrimo kontekste aktuali specifinė socializacijos forma, Eviataro Zerubavelio įvardijama kaip *mnemoninė socializacija*. Jis pabrėžia atminties socialumą ir iš principo kliaujasi tiek Halbwachso, tiek kitų autorių prielaidomis, tačiau kartu atkreipia dėmesį į kognityvinį-sociologinį atminties šeimoje aspektą ir savitą šeimos prisiminimų *kontekstą*, kuriame gimstama ir kurio aplinkoje augama. Kitaip tariant, vaikai patenka į jau egzistuojančią prisiminimų tradiciją šeimoje, augdami su ja tapatinasi, patys mokosi prisiminti, bet kartu jau yra užmiršę – kai kurie šeimos prisiminimai jiems jau nebeprieinami, jei nutylimi vyresniųjų šeimos narių⁵⁰. Ši įžvalga svarbi bandant suprasti, kad tai, kaip šeimoje prisimenama, gali turėti savitą tradiciją, šablona – kitaip tariant, susiformavusį socialiai pagrįstą įprotį, kaip ir ką jaunosios kartos priminti ir ko nepriminti apie praeitį.

Šeimos pokalbių analizė atskleidė tam tikrą *patriotinę šeimos liniją*, aptinkamą būtent tuose šeimų pokalbiuose, kur senelių išryški-

⁴⁹ Katie Barclay ir Nina Javette Koefoed, „Family, Memory and Identity: An Introduction“, *Journal of Family History* 46, nr. 1 (2020): 3–12, <https://doi.org/10.1177/0363199020967297>.

⁵⁰ Eviatar Zerubavel, „Social Memories: Steps to a Sociology of the Past“, *Qualitative Sociology* 19, nr. 3 (1996): 285–289, <https://doi.org/10.1007/BF02393273>.

namos *nukentėjimo dėl Lietuvos*, visų pirma turint omenyje tremtis, reikšmės. Su ja siekia tapatintis ir jaunesnės šeimos kartos, akcentuodamos sudėtingus artimųjų išgyvenimus, kurie jiems yra svarbūs mąstant apie praeitį:

<...> taip 1947 m. aš priėjau Pirmą Komuniją, 1947 m. rugpjūčio mėn. suareštavo. Mano tėtė buvo ryšininkas. Nu žinot, tais laikais buvo viena valdžia ir kita valdžia. Jis nenorėjo, kad būtų rusiška valdžia, norėjo, kad būtų lietuviška. o mus išvežė šeštadienį, 21 gegužės, 1948 m. (S6, 82 m., Alytaus r. sav.)

Bet mane labiausiai paliečia, kai žmonės pradeda sakyt, kaip gerai buvo tuo metu. Aš nieko negaliu suprast, kas ten buvo gerai. Aš nematau. Turiu omeny, kai žinai savo šeimos tragišką, tą tragišką kažkokį piešinį, tragišką istoriją... (A6, 31 m., Vilnius)

Šeimų, kur pasitaikė ištremtų artimųjų, nuoseklesnė *patriotinė linija* atsiranda kalbant apie vėlesnius kovos už laisvę etapus. Pavyzdžiui, tampa svarbu pabrėžti, kad prosenelis, tremtinys ir patriotas, mirė žiūrėdamas per televiziją Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo transliaciją. Tėvų karta pabrėžia drąsą ir nusiteikimą kovoti Sausio 13-osios naktį, tėvų patirtas emocijas dar labiau paryškina anūkų karta (nebūtinai atskiriant, ar Sausio 13-osios įvykiai buvo prieš Kovo 11-ąją, ar po jos):

Tai vat, kada vyko Sąjūdžio suvažiavimas, tėvas per televiziją žiūrėjo šitą laidą iš Sporto rūmų, jis jau tada patikėjo, kad kažkas tikrai įvyks. Bet ant tiek susijaudino, kad gavo infarktą ir pasimirė. Jis jau labai laukė šito. (S3, 82 m., Vilnius)

Mes važiavom prie Seimo, ir aš net ir barikadą, kur tarp Gedimino prospekto ir Seimo – ten stovėjo barikada, – tai aš tąsiau montiruotes ir stačiau ją. (T3, 48 m., Vilnius)

Ir tėtis statė tą sieną, jau seniai žinojau. Padėjo su savo kursiokais kažkiek ten. Mama lygiai taip pat stovėjo prie to televizijos bokšto, gynė, rėkė ir, baisu, pasakojo, kaip tankai atvažiavo, pradėjo šaudyt. <...> Vat irgi tėtis tą sieną statė, buvo bruzdėjimas visiškai prieš valdžią. (A3, 20 m., Vilnius)

Tose šeimose, kur pabrėžiamos ne *nukentėjimo*, o veikiau – sėkmingą „įsitvirtinimą“, karjeros pasiekimus ar „įprasto“ gyvenimo trajektorijas reprezentuojančios vyriausiųjų šeimos kartų istorijos, nėra giluminio siekio pabrėžti bendrą „šeimos liniją“, tapatintis su artimųjų patirtimis. Nors, pavyzdžiui, pasitelkiami terminai „mūsų šeima“, bet iš principo kuriamas skirtingas tos šeimos paveikslas įtvirtinant savą praeities versiją:

Mama: *Ant tiek, reiškia, tėvai buvo įbauginti, įgąsdinti. Ant tiek tokiam, reiškia. Mūsų šeima tikrai buvo tokia sovietinė. Sovietinė buvo – Lenino gimtadienis, kosmonautų diena – visos šventės būdavo.*

Močiutė: *Mes jų nešvėsdavom.*

Mama: *Nu kaip nešvėsdavom?*

Močiutė: *Tai mokykla.*

Mama: *Nu taip, mokykla. Bet aš sakau, visą laiką pionierė, visą laiką pasiruošus, stovyklos. Mano tai tokia vaikystė su šitais prisiminimais.*

Anūkas vėliau: *Bet kad kandidatė į Aukščiausiąją Tarybą, tai man buvo čia naujiena. Šiaip žinojau, bet kažkaip vėl – nei dėl to smerkiau ją, nei ką. Tiesiog buvo toks laikas ir jie gyveno tokį gyvenimą. Ji buvo visuomenininkė ir natūralu, turbūt, tokie žmonės jie, ką žinau, natūralu – nemanau, kad natūralu, buvo visokių tuo metu. (T15 šeimos pokalbis, Lazdijų r. sav.)*

4. Šeimos narių ryšiai ir buvusio režimo patirtys

Kai šeimos narių patirtys susijusios su sudėtingais istoriniais tarpiniais, karais, konfliktais (o atminties studijos visų pirma nagrinėja tokio pobūdžio patirčių refleksijas individo, grupės ar didesnės bendruomenės – valstybės lygmeniu⁵¹), jų prisiminimo procesas šeimoje gali įtraukti tiek traumines patirtis, nukentėjimo, tiek kaltės, dažnai stumiamos į užribį, matmenį. Mąstant apie reakcijas, pasakojimų priėmimą ir, apskritai, *galimybę šeimos erdvėje juos artikuliuoti*, priklauso ir nuo šeimos narių ryšių, artimumo pobūdžio. Tai, apie

⁵¹ Ann Rigney, „Remembering Hope: Transnational Activism Behind the Traumatic“, *Memory Studies* 11, nr. 3 (2018): 369, <https://doi.org/10.1177/1750698018771869>.

ką ir kaip kalbama, prisimenama, turint omenyje patirtis buvusiame režime, gali sietis su vyresniųjų šeimos kartų savo pačių patirčių priėmimo problematika.

Kaip teigia Paulas Thompsonas, šeimą reikėtų matyti ir kaip socialinę grupę, susidariusią iš individų, jų tarpusavio ryšių ir santykių tarp skirtingų narių⁵². Welzeris ir kolegos šeimą mato kaip skirtingų individų, priklausančių skirtingoms kartoms, bendruomenę, tačiau vienais svarbiausių atributų, jungiančių šią bendruomenę, tampa *lojalumo*, *artumo* saitai⁵³. Tai, kad šeimos narius sieja prieraišumas, tampa svarbu jiems permąstant artimųjų patirtis ir apie jas pasakojant. Tai nenuneigia galimybės, kad sudėtingos praeities klausimais galima laikytis skirtingų pozicijų, ir šeimoje kylančių ginčų, nesutarimų dėl to, kaip kalbėti apie praeities įvykius, žmones, procesus, bet visgi tampa svarbiais atspirties taškais nagrinėjant santykio su oficialiaisiais pasakojimais formavimosi procesą. Šis šeimos kaip darinio, kurio nariai susiję švelniais prieraišumo saitais, traktavimas sulaukė kritikos dėl kiek idealizuoto požiūrio į šeimą kaip į saugią erdvę prisiminti ir interpretuoti praeitį, susijusią su narių patirtimis. Janas Lohlas⁵⁴, kritiškai analizuodamas Welzerio požiūrį į šeimos vaidmenį, atkreipia dėmesį į darbus, parašytus laikantis psichoanalizės perspektyvos: šeimos ryšiai prisiminimų kontekste gali būti grįsti ne švelnumo principais, o lojalumu, formuojamu jėgos ir agresijos, nebūtinai atviros. Vaikų ir anūkų pasąmonės įtraukiamos į sudėtingą senelių bandymo susitvarkyti su savo praeitimi procesą, kai į santykių su palikuonimis projektuojamos tos nuosavų patirčių pusės, kurių nenorima pripažinti (pavyzdžiui, nustumiama į užmarštį dėl šiandien nusikalstamoms priskirtinų veikų). Tas iliustruojama, pavyzdžiui,

⁵² Paul Thompson, „Family Myth, Models and Denials in the Shaping of Individual Life Paths“, *Between Generations. Family Models, Myths & Memories*, sud. Daniel Bertaux, Paul Thompson (London: Routledge, 2017), 36.

⁵³ Welzer, „Re-Narrations. How Pasts Change“, 5–17.

⁵⁴ Jan Lohl, „Totally Average Families“? Thoughts on the Emotional Dimension in the Intergenerational Transmission of Perspectives on National Socialism“, iš *Peripheral Memories. Public and Private Forms of Experiencing and Narrating the Past*, sud. Elisabeth Boesen et al. (Bielefeld: Transcript Verlag, 2012), 33–49.

G. Rosenthal studijoje apie prisiminimus šeimoje, kurioje, kaip galima įtarti, vyriausiųjų kartų atstovai prisidėjo prie Holokausto vykdymo: tam tikromis temomis šeimoje tiesiog nekalbama, palikuonys bijo sukelti artimųjų pyktį, o kartu nesąmoningai perima nujaučiamą vyresniųjų kaltę⁵⁵. Kitaip tariant, vaikai pašamonėje išmoksta, kaip elgtis, kaip nesuerzinti tėvų, atitikti jų (ne)kalbėjimo apie sudėtingą praeitį lūkesčius, ar, kaip minėtuojau atveju, tokių pokalbių vengti. Toks įgūdis pasiekia netgi anūkų kartą.

Taigi tapti lojaliems atminties, pasakojimų apie praeitį šeimoje kontekste galima ir dėl to, kad palikuonys *priversti*: nebūtinai tiesiogiai panaudojant jėgą puoselėjamas įgūdis susiprasti ir tam tikrų klausimų neliesti. Lohlas, kaip ir Rosenthal, visų pirma remiasi ribiniais atvejais – buvusių nacių režimo pareigūnų ir jų aplinkos patirčių perdavimu palikuonių kartoms šeimose. Tačiau jų išvados išlieka aktualios mąstant apie šeimos ryšius ir atminties perdavimą bendruomenėse, išgyvenusiose sudėtingus režimų pokyčius XX a., kaip Lietuvos atveju. Greta nukentėjusiųjų patirčių atsiranda ir kitokių: tiek tų žmonių, kurie augo jau pačiai santvarkai keičiantis, represijų mastams mažėjant, tiek tų, kurie, mąstant formaliomis kategorijomis, nenukentėjo.

Tų, kurie šiandien tapatintusi su *nukentėjusiais*, atminties perdavimą apsunkina objektyvios trauminės patirtys, galimai pasireiškiančios per emocinį nutolimą, sunkesnę vaikų emocinių poreikių atliepimą, taip pat polinkį į depresiją, alkoholizmą ar kitas destruktines būsenas. R. Bieliauskaitė su kolegomis, analizuodama sovietmečio įtaką visuomenės psichologinei būklei, atkreipia dėmesį į represijų padarinius vyresniosioms vyrų kartoms: sudėtingas tėvų ar senelių Antrojo pasaulinio karo patirtis ir nenorą apie jas kalbėti artimųjų aplinkoje sieja su jaunesniųjų šeimos kartų fragmentiškais ryšiais su šiais artimaisiais⁵⁶. Taigi galima spėti, jog trauminės vyresniųjų šeimos narių patirtys ap-

⁵⁵ Rosenthal, „Veiling and Denying the Past“, 228–231.

⁵⁶ Rasa Bieliauskaitė, Dovilė Grigienė, Jonas Eimontas ir Neringa Grigutytė, „Nepriklausomybės pokyčių vertinimas: trys kartos Lietuvoje“ iš *Gyvenimas po lūžio: kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, sud. Danutė Gailienė (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015), 79.

sunkina atminties perdavimo procesą būtent dėl vyresniųjų nenoro kalbėtis apie praeitį ir palikuonių nenoro „išprovokuoti“ skaudžius artimųjų prisiminimus. Kita vertus, Bieliauskaitė atkreipia dėmesį į tai, kad atkūrus Nepriklausomybę nukentėjusiųjų patirtys iš principo buvo išgirstos, priimtos ir pagerbtos valstybės lygmeniu, apie jas kalbėti artimųjų rate tapo paprasčiau ir dėl pakitusios politinės santvarkos. Jaunųjų kartų atstovai galėjo sužinoti apie artimųjų patirtis, jomis didžiulis⁵⁷. Analizuodamos tėvų ir senelių patirtų represijų poveikį palikuonims, Mažulytė ir Skėrytė-Kazlauskienė randa ryšį tarp tapatinimosi su savo sudėtinga šeimos istorija ir didesnio viltingojo dėl ateities, optimizmo, psichologinio atsparumo – kitaip tariant, jų pasirinkta, nors iš principo kiek diskutuotina metodologija leidžia matyti, kad istorinės artimųjų traumos ateities kartas gali veikti pozityviai⁵⁸. Vis dėlto prielaidos dėl didžiavimosi ir pozityvumo galiotų visų pirma tiems, kurių artimieji buvo nukentėję nuo represijų, patyrė persekiojimą.

Šeimos pokalbių metu, mąstant apie giluminius ryšius tarp šeimos narių ir pokalbius apie buvusio sovietinio režimo patirtis matyti, kad šeima yra saugi erdvė, kurioje galima tokiomis patirtimis dalytis (žinoma, atsižvelgiant į tyrimo pobūdį ir tai, kad dalyviai žino, jog dalyvis savo prisiminimais apsupti artimųjų). Pavyzdžiui, Š1 atveju močiutė prisimena pokario metų išgyvenimus: tėvo netektį (nors nebuvo *miške*, jį nušovė stribai), pažįstamų partizanų priekaištus ir grasinimus jos mamai, nuolatinį gyvenamosios vietos keitimą ir baimę nukentėti. Emocingą pasakojimą pertraukia ašaros, matyti, kad ir tėvas bei anūkas įsijaučia, bando suprasti ir atjausti močiutę:

Einam mes abidvi – kad guli tėvas iš priekio nušautas. Guli, aukštelinukas. Mes pradėjom verkt abidvi. Jau mamos brolis vienas buvo paimtas NKVD, o kitas namuose buvo, jisai niekam nepriklausė. (S1, 88 m., Elektrėnų r. sav.)

⁵⁷ Bieliauskaitė et al., „Nepriklausomybės pokyčių vertinimas“, 59.

⁵⁸ Eglė Mažulytė ir Monika Skėrytė-Kazlauskienė, „Šeimos stiprybė: istorinių traumų patirties poveikis vėlesnėms kartoms“ iš *Gyvenimas po lūžio: kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, sud. Danutė Gailienė (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015), 86–108.

<...> sukrėtė, tikrai sukrėtė. Kai ji pasakojo, įsivaizdavau save jos vietoje. Tikrai buvo baisu. Ir ta nežinomybė, kas bus rytoj, ir kas šiandien bus, iš viso tu nieko nežinai. Bet kurią sekundę gali ateit nepažįstami žmonės ir nužudyt mamą ar ten brolį, sesę ir tiesiog išeit, ir viskas. (A1, 35 m., Elektrėnų r. sav.)

Kaip matyti, tam tikrų tematinų *pjūvių*, kurie visų pirma susiję su pokario laikotarpiu, okupacijos pradžia bei partizanų veikla – gincluotu pasipriešinimu – atsiradimas pokalbiuose kelia poreikį kalbėti ir apie vyresnius giminaičius – prosenelius (kai kuriais atvejais – senelius) ir jų patirtis, gyvenimą bei pasirinkimus pokario kontekste. Pavyzdžiui, Š7 atveju močiutės pasakojime iškyla senelio, Antrojo pasaulinio karo metu kovojusio sovietų gretose, vėliau tapusio kolūkio pirmininku, portretas. Jį, kaip griežtą, uždarą, kiek emociškai nutolusį, prisimena tėvų kartos atstovas. Apie senelių nenorėjimą kalbėti sudėtingomis praeities temomis užsimena ir anūkė:

Po kariuomenės – jis kariuomenėj per karų buvo, kare, ir sužeistas buvo, greit mes apsisėdėm <...>. Paskui rajono sekretorium dirbo, aš niekur nedirbau. Paskui jį skyrė kolūkio pirmininku į tokius Paparčius, tai jis ten keturis metus pabuvo ir jį išsiuntė mokyti. Partinė tarybinė kokia ten, mokykla ten, aukštoji buvo. (S7, 93 m., Elektrėnų r. sav.)

Ir apie karą mažai pasakojo. Aš, būdavo, paklausiu, tai kiek tu vokiečių nušovei – nieko nepasakė. Ir apie vokiečių blogo žodžio nepasakė. <...>. Kai grįžo jis paskui irgi čia norėjo paimti į saugumą. Stipriai ar nestipriai agitavo, jis kategoriškai atsisakė. Nepriimtina buvo. (T7, 65 m., Elektrėnų r. sav.)

<...> jisai buvo uždaras labai žmogus, jisai pats nelabai man kažką pasakodavo apie savo darbus, ypatingai apie tą karo metą. Ir močiutė kažkaip nebuvo linkusi labai daug pasakoti apie jų gyvenimą. (A7, 28 m., Vilnius)

Vengimas kalbėti tam tikromis temomis vėlgi gali būti siejamas su sudėtingomis pokario (ir karo) patirtimis bei įvairialypiais, nevienareikšmiais artimųjų vaidmenimis, ypač jei jie nesusisieja su šiandien struktūrinio lygmens atmintyje pabrėžiamomis *nukentėjimo* ar *hero-*

jiškos partizanų kovos reikšmėmis. Vėlgi galima kelti prielaidą, kad perdavimo funkcija galėjo būti paveikta ar net suardyta dar *anuomet*, kai apie praeitį kalbėti bijota / nenorėta ar vengta – susidarę tam tikri (ne)kalbėjimo apie praeitį įpročiai. Jaunoji šeimos karta susiduria su įvairiais komunikacijos ir nutylėjimų apie praeitį šablonais, sąlygojančiais prisiminimų perdavimo šeimoje erdvę. Tam tikros patirtys gali būti visai neminimos arba minimos nenoriai ir dėl to, kad dabarties struktūrinio lygmens atminties kontekste jos tampa *nepatogios*.

5. Nematerialūs ir materialūs atminties mediatoriai (tarpininkai) šeimoje

Atmintis „iforminama“ per pasakojimą – šis tampa vienu pagrindinių atminties tarpininkų, mediatoriumi šeimos kontekste. Jos narių išgyventos patirtys suteikia turinį šeimos pasakojimams, kuris nebūtinai yra stabilus ir nekintantis – jis gali būti perkonstruotas atsižvelgiant į dabarties kontekstą. H. Welzeris kritiškai žvelgia į prisiminimų „autentiškumą“ (jį siedamas su tiesioginėmis patirtimis praeityje) tiek šeimos, kaip grupės, ir individualiu šeimos atstovo lygmeniu. Anot vokiečių mokslininko, tai, ką prisimename ir susiejame su savo pačių išgyvenimais ar praeityje girdėtais artimųjų pasakojimais, gali būti importuota, pasitelkta iš kitur: iš už šeimos, artimųjų rato ar net individualių patirčių ribų. Pavyzdžiui, karo dalyviai savo išgyvenimams nesąmoningai pritaiko filmuose matytas scenas, o šeimoje tai apmąstoma jau kaip šeimos nario patirtys, kiekvieno iš klausančiųjų ar įsitraukiančiųjų perinterpretuojamos savaip⁵⁹. Ši perinterpretavimo, skirtingo „iškėlimo“ į savitas reikšmės teikimo praeičiai sistemos tendencija matoma ir analizuojant šeimų pokalbius apie artimųjų patirtis sovietmečiu.

Viename iš Lietuvos šeimų pokalbių (Š11) kuriama savotiška šeimos *legenda* apie prosenelės patirtis Antrojo pasaulinio karo metais.

⁵⁹ Harald Welzer, *Das kommunikative Gedächtniss. Eine Theorie der Erinnerung* (München: Beck, 2002), 91.

Legendos ir konkretaus istorinio laikotarpio sąsaja aptaki: matyti, kad komunikacinės atminties erdvėje patiems pasakotojams bandyti rekonstruoti tikslią datą nėra svarbu – kuo aptakesnė istorija, tuo lengviau su ja identifikuotis ir galiausiai ją adaptuoti. Legendų (ne) perdavimas šeimos nariams padeda brėžti aiškesnes savo santykio su konfliktine praeitimi ribas:

Močiutė: *Žodžiu, buvo toks makalynas. Baltaraikštis. Nušovė vieną, jo. Ar vieną, ar du. Vieną atrodo. Tuoj mano mamą suėmė. Ir tuoj šitie baltaraikščiai stojo į valdžią. Mamą į kalėjimą.*

Teta: *Kaip politinę kalinę.*

Močiutė: *Nu turbūt kaip politinę. Nuo save tos pionierių vadovės tos, ant šitos kaimo mergelės. Kad išėjo ten daina be žodžių. Tai gerai, kad buvo toks inžinierius Reklaitis. Ne Reklaitis, Mašiota. Vokiečių kalbą mokėjo, vokiečiam išaiškino, nu ir mamą paleido. (ŠII šeimos pokalbis, Kaunas)*

Močiutei svarbu susigaudyti įvykių, režimų, veikėjų kūryje bandant suprasti, kas buvo kas tų sudėtingų įvykių metu. Tėvų kartos atstovė bando išryškinti prosenelės – politinės kalinės – paveikslą, taip šeimos patirtis susiedama ir su kolektyvinėje atmintyje glūdinčiomis nukentėjimo nuo represinių režimų patirtimis (buvimas politiniu kaliniu – viena tokių patirčių, tačiau iki galo nėra aišku, kuriuo laikotarpiu prosenelė politinė kaline pripažinta). Anūkė linkusi atsiriboti nuo vyresniųjų šeimos atstovių pasakojimų, „legendos“ savo pasakojime iš viso nemini. Istorija yra plaukiojanti, nepatikrinta, netikslė; anūikai neatrenka, kas buvo kas, ir vengia netikslų pasakojimų, nes neaišku, kokiomis moralinėmis kategorijomis reikėtų vertinti veikėjus, kurių dalis – artimieji. Jai aktualesnis kitas pasakojimas, kurį močiutė minėjo – apie iš pradžių „komunistus palaikiusį“, o vėliau „praregėjusį“ prosenelį:

Nu ne, bet vis tiek visi visi vienu žodžiu, ir tie patys sribai, jų ne taip daug būdavo, ateidavo, tą vakarienę pavalgydavo. Nu vienu žodžiu, labai buvo baisu. Per pačias Kūčias išplėšė tie kareiviai avilius. Žodžiu, mano diedukas laikė bites. Čia po karu, garnizonas stovėjo, rusų karei-

viai. Žiemos metas, gruodžio mėnesį sušalo bitės, ištraukė medų. <...> Oi, kaip atsimeu, kaip tas diedukas pergyveno. Tada jau jam viskas, autoritetas dingo. (S11, 85 m., Kaunas)

Tai va tas dedelis, jisai buvo palankus tiems komunistams. Bet po to, kaip va ir močiutė pasakojo, kada rusai išplėšė tuos avilius, kada viską išdirbo, tada kardinaliai jo pasikeitė pažiūros. (A11, 33 m., Vilnius)

Greta vieno pagrindinių atminties tarpininkų – žodinio pasakojimo – šeimoje, kaip erdvėje, kurioje formuojasi atmintis, reikšmingi ir materialūs atminties tarpininkai, svarbūs šeimos ir jos narių tapatumui. Visų pirma, tai – reliktai, kurių įprastinė funkcija yra „fiksuoti“ ir saugoti praeitį. Nuotraukų albumai, laišakai, memuarai, dienoraščiai, kurie ne tik reprezentuoja tam tikrą šeimos narių ar nario gyvenimo etapą, bet ir įgyja simbolinę reikšmę tiems, apie kuriuos byloja, ir jų palikuonims – įprasmina tam tikrą šeimos tapatumą. Šeimos albumas – tiesioginė, bet kartu ir metaforiška reikšmė, kaip šeimos narių prisiminimų talpykla, ir kaip savitas tekstas, pasakojimas, atsiranda ir atminties tyrėjų akiratyje. Hirsch šeimos nuotraukas apibrėžia kaip konstruktus, pasakojimus apie šeimos praeitį, atsiskleidžiančius per tai, kas jose pavaizduota, tačiau kartu ir per tai, kas lieka „už kadro“, nepavaizduota, tačiau kartu žvelgia į platesnį kultūrinį ir socialinį kontekstą, kuriame fotografijos atsiranda – grožinę literatūrą, dokumentiką, memuarus, fotografijos esė ir teorinius darbus (metafotografinis tekstualumas)⁶⁰. Anette Kuhn į šeimos nuotraukų analizę žvelgia kaip į atminties darbą (angl. *memory work*) – savo autorefleksija grįstame darbe siekia suprasti santykio su šeimos fotografijomis asmeniškumą ir drauge galimybes atskleisti kolektyviškumą. Šis refleksinis prisilietimas prie šeimos praeities per nuotraukas leidžia autobiografinio pobūdžio patirtis sieti su kolektyvinio lygmens procesais. Nuotraukos interpretacija būtų ribota be platesnio istorinio ir kultūrinio konteksto reikšmės suvokimo, tačiau kartu ir pačios istorinės aplinkybės, kultūriniai ir socialiniai laikotarpio procesai at-

⁶⁰ Hirsch, *Family Frames. Photography, Narrative and Postmemory* (Harvard University Press, 2012).

skleidžiami pasitelkus privatų albumą⁶¹. Panašiai šeimos nuotraukų albumai atsiranda ir platesniame atminties ir vizualiųjų jos išraiškų kontekste, pavyzdžiui, analizuojant muziejuose pasitelkiamą šeimų nuotraukų medžiagą tiek jų turinys, tiek dokumentavimo ir pateikimo kontekstas gali tapti analizės objektu, atskleidžiančiu platesnius kultūrinius, socialinius ir istorinius kontekstus⁶². S. Arnold de Simine, analizuodama šeimos nuotraukų pasitelkiamą muziejuose, apibrėžia dar vieną šių funkcijų – suteikti „veidą ir vardą“ genocido, terorizmo ir nusikaltimų žmonijai aukoms, kita vertus, tik retai kada įtraukiant nusikaltusiųjų šeimos nuotraukas. Autorė pasitelkia veikiau išimtinį atvejį – Berlyno teroro topografijos centre eksponuojamas deportacijas reprezentuojančias ištremtų žydų ir trėmimus organizavusiųjų gestapo narių šeimynines nuotraukas, tačiau kartu pabrėžia, kad šeimos lygmeniu žinojimas apie artimųjų dalyvavimą masiniuose nusikaltimuose lieka nustumtas į paraštes⁶³. Šeimos reliktai gali būti tiesiogiai su praeities saugojimu nesusiję, tačiau atliekantys atminties vietas (angl. *memory site*) funkciją ir išlaikantys savitą emocinę reikšmę jų savininkams bei jų artimiesiems, pavyzdžiui, karo laikų užrašų knygelės⁶⁴. Taigi atmintis šeimoje, be pasakojimo, kaip tarpininko ir teksto, gali įgyti materialias reprezentacines formas, įimančias vaizdinius ir juose glūdinčias reikšmes (kartu ir apgaulingas, siekiant nutylėti tam tikrus įvykius), svarbias palikuonims bandant suvokti savo artimųjų praeitį, o kartu ir platesnį praeities įvykių kontekstą.

⁶¹ Anette Kuhn, *Family Secrets. Acts of Memory and Imagination* (London and New York: Verso, 1995), 165–168.

⁶² Anette Kuhn, „Memory Texts and Memory Work: Performances of Memory in and with Visual Media“, *Memory Studies* 3, nr. 4 (2010): 15–16, <https://doi.org/10.1177/1750698010370034>.

⁶³ Silke Arnold de Simine, „Dislocating Memory: Family Photographs in Story – Centred Museums“, iš *Picturing the Family. Media, Narrative, Memory*, sud. Silke Arnold de Simine, Joanne Leal (London: Routledge, 2018), 195–200.

⁶⁴ Sara De Nardi, „An Embodied Approach to Second World War Storytelling Memories: Probing Beyond the Archival into the Corporeality of Memories of the Resistance“, *Journal of Material Culture* 19, nr. 4 (2004): 1–22, <https://doi.org/10.1177/1359183514554987>.

Čia verta pasitelkti ir Olgos Shevchenko ir Oksanos Sarkisovos įžvalgą apie sovietinio laikotarpio šeimos albumus ir jaunesniųjų šeimos kartų santykį su juo: anūkų karta sureikšmina tas fotografijas, kurios jai šiandieniniame kontekste atrodo svarbios, priskirdama joms net visai priešingas reikšmes, nei vyresni jų artimieji. Autorės pateikia įdomią iliustraciją apie jaunųjų kartų santykį su tuo, kas *išplėšta* – senelių kartos baimė nukentėti ir su tuo susijusi albumo *pertvarka* anūkų interpretuojama kaip tiesiog anuomet jaunų žmonių santykių aiškinimosi raiškos būdai. Nors jų darbe analizės objektas yra šeimos fotografijos, tačiau autorės išryškina šeimos pasakojimų ar nutylėjimų „už jų“ svarbą⁶⁵.

Šeimų pokalbių apie netolimą sovietmečio praeitį kontekste taip pat išvengiama nematerialių atminties tarpininkų reikšmė. Be veikiau įprastinių atminties tarpininkų – fotografijų – svarbi ir pati namų erdvė, įprasti daiktai, neretai atliekantys kad ir netiesioginę praeities reprezentavimo funkciją, – pavyzdžiui, prosenelių laikų šeimos baldai. Buvimas įprastinėje aplinkoje leido vyriausiosios kartos pasakotojams geriau atsipalaiduoti, atsižvelgiant ir į jų garbų amžių, praturtinti pasakojimą nuorodomis į įvairaus pobūdžio relikтус – pavyzdžiui, Š4 ir Š6 per pokalbius buvo rodomos prosenelių – „Smetonos laikų“ kariškių – nuotraukos. Jų pasitelkimas leidžia pabrėžti laikotarpio dar iki Antrojo pasaulinio karo svarbą, į vientisą giją sujungiančią tarnystę Lietuvai tarpukariu, nukentėjimą sovietmečiu ir galiausiai pasiektą laisvę. Tačiau simboliniai tarpukarinės valstybės reliktai ir kitokių patirčių šeimoms leidžia netiesiogiai pagrįsti ir tai, kad jie *galėjo nukentėti*. Tai sustiprina šeimos narių, nors ir „įsitvirtinusių“ buvusioje santvarkoje, bet visgi gyvenusių tam tikros baimės, grėsmės sąlygomis, vaizdą. Matyti, kad ir trečioji karta šią, simboliniais reliktais sustiprinamą, šeimos patirčių reikšmę pabrėžia savo pasakojime. Pavyzdžiui, tėvų kartos atstovė (T10), pasakodama apie stojimą

⁶⁵ Oksana Sarkisova ir Olga Shevchenko, „Soviet Past in Domestic Photography: Events, Evidence, Erasure“, iš *Double Exposure. Memory & Photography*, sud. Olga Shevchenko (Abingdon: Routledge, 2017), 158–167.

į komjaunimą, rodo iš savo tėvo, Lietuvos komunistų partijos nario, stalčiaus kadaise ištrauktą popierių su Vyčio vandenženkliau:

Močiutė: *Ir man reikėjo kaip tik į komjaunimą rašyti jau tą prašymą, reikėdavo eiti paskui jau į komitetą. <...>. Žiūriu – neužrakintas stalčius. O pas tėvelį buvo vienas nerakinamas, kur popierius, tas paprastas. Atidarau – ir toks popierius gražus, toks pageltęs. Ir aš kaip tokia estetė – oi, toks netradicinis. Ir aš čia parašau tą prašymą, nueinu. O dabar jūs pažiūrėkit, ant kokio aš lapo parašiau (rodo popierių su Vyčio vandenženkliau). Gerai? Chacha, aš čia taip stojau į komjaunimą.* (T10, 68 m., Vilnius)

Prosenelė: *Galėjo įkliūti nerealiai.* (S10, 94 m., Vilnius)

Proanūkė vėliau: *Visi buvo patriotai vis tiek, norėjo tos nepriklausomybės, buvo išsiilgę jos.* (A10, 17 m., Vilnius)

6. Kolektyvinės atminties lygmuo ir šeimų pokalbiai apie praeitį

Straipsnyje iki šiol daugiausia dėmesio buvo teikiama tam, kaip atmintis veikia šeimoje, tačiau svarbu dar kartą pabrėžti, kad tai nėra atskira, izoliuota erdvė, kurioje prisimenama – joje figūruojanti komunikacinė atmintis yra neatsiejama nuo kitų atminties lygmenų. Nors kai kurie tyrėjai, pavyzdžiui, Welzeris ir Lenz⁶⁶ ar Haag⁶⁷ (jie tyrinėjo Vokietijos atvejį, taigi tai gali būti susiję su atvejo specifika), nurodo, jog šeima tampa erdve, kur gali būti diskutuojama apie oficialiuosius, valstybinio lygmens pasakojimus ir juose pateikiamas praeities versijas. Tačiau Lietuvos atvejo šeimos pokalbių interpretacinė analizė sugestijuotų, jog pačiuose pokalbiuose atsirandanti tematika iš tiesų jau yra nulemta to reikšmių lauko, kuris glūdi įvairiuose kolektyvinės atminties tarpininkuose. Kitaip tariant, šeimos pokalbiai apie buvusį režimą dar iki galimų diskusijų dėl praeities jau yra veikiami kolektyviniame lygmenyje glūdinčios, A. Assmann

⁶⁶ Welzer ir Lenz, „Opa in Europa. Erste Befunde“, 1–15.

⁶⁷ Haag, „Weitergabe von Transformationserfahrungen“, 89–106.

žodžiais tariant, *kanonizuotos*⁶⁸, dabarties didelio masto bendruomenės – valstybės – lūkesčius bei poreikius atitinkančios praeities versijos. Iš principo tai atitinka kertines tos pačios A. Assmann⁶⁹ (bet drauge ir kitų atminties studijų lauko atstovų, tarp jų ir Halbwachso) prielaidas, kad mes, individualiai ar kaip grupė, prisimename tam tikrame, socialiniame, kultūriniame kontekste.

Jeffrey Olickas atskiria dvi konceptualiai skirtingas prieigas prie kolektyvinės atminties fenomeno. Pirmoji ši atminties lygmenį (ar tipą) traktuoja kaip surinktąją (angl. *collected*). Ji – agreguota visuomenėje cirkuliuojančių prisiminimų apie tam tikrą praeities etapą versija⁷⁰. Ši požiūrį pasitelkia, pavyzdžiui, Howardas Schumanas ir Amy Corning, nagrinėdami *kolektyvinius prisiminimus* visuomenėje – jos prisiminimų „profilį“ galima analizuoti ir kiekybiškai⁷¹. Antruoju atveju kolektyvinė atmintis suvokiama kaip savotiška *sui generis*, glūdinti už individo, taigi įvairaus pobūdžio materialiose ir nematerialiose reprezentacijose⁷². Tai, kas aktualizuojama per kolektyvinės atminties tarpininkus tam tikru laikotarpiu – reikšmės, teikiamos tam tikriems įvykiams, procesams, veikėjams, herojams – priskirtina A. Assmann minimam *kanonui*⁷³. Kitaip tariant, *kanonizuota* praeities versija – tai, kas glūdi kolektyvinės atminties tarpininkuose; gyva, šiandienos bendruomenės poreikius atliepianti, įveiklinta praeitis. Ji pasiekama tiek laikotarpio, kuris primenamas, liudininkams, tiek jaunosioms šeimos kartoms. Šeimos pokalbiuose dalijantis buvusio režimo laikotarpio prisiminimais galime įžvelgti kolektyvinės atminties reikšmių figūrą keliais būdais.

⁶⁸ Aleida Assmann, „Canon and Archive“, iš *Media and Cultural Memory Studies*, sud. Astrid Erll, Ansgar Nünning (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 98–99.

⁶⁹ Assmann, *Shadows of Trauma: Memory*, 139.

⁷⁰ Jeffrey Olick, „Collective Memory: The Two Cultures“, *Sociological Theory* 17, nr. 3 (1999): 338–341, <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00083>.

⁷¹ Howard Schuman ir Amy Corning, *Generations and Collective Memory* (Chicago: The University of Chicago Press, 2014), 112–115.

⁷² Olick, „Collective Memory: The Two“, 333.

⁷³ Assmann, „Canon and Archive“, 98–99.

Pavyzdžiui, klausimai, galintys talpinti *kolaboravimo* dimensiją (sugestijuojamą kolektyvinės atminties lygmens, kur kolektyvizacijos procesas neatsiejamas nuo represinių režimo priemonių), sukelia poreikį nutylėti, pateisinti ar truputį susilpninti artimųjų vaidmenį buvusioje sistemoje tiek vyresniosios, tiek anūkų kartos pasakojimuose:

Jį (sutuoktinį, kolūkio pirmininką) trupučiuką, kaip čia pasakyt, jis dirbo, bet, kaip čia pasakyt, loskos. Kadangi gerai dirbo, tai dirbo, bet loskos neturėjo pas valdžią. (S4, 86 m., Trakų r. sav.)

Ir tik paskui jau mokykloj aš pradėjau suprasti, kokia ten situacija, kokie paskyrimai, kodėl ten viskas vykdavo. Ir tada, atsimenu, pasidarė gėda, kad mano senelis buvo kolūkio pirmininkas. Bet paskui, iš kaimo žmonių istorijų, ne tiek ten iš močiutės, tėvų, dėdės, tetos, bet iš kaimo žmonių, kad jis tikrai geras žmogus buvo. (A4, 33 m., Vilnius)

Kolektyvinio lygmens atminties glūdintis poveikis pasireiškia, ir, pavyzdžiui, kalbant apie *nepatogias*, aukštas šeimos pareigas, turėtas privilegijas. Nors jos nėra nuslepiamos, tačiau jau iš anksto reikalauja pa(si)teisinimo – ne tik iš jaunųjų šeimos kartų, bet ir pačių vyresniųjų kartų atstovų. Pavyzdžiui, *nureikšminama* turėta įtaka ar pajamos:

Mes, kaip sakydavo, mano bendradarbės – a, tavo vyras CK dirba. Algos tai mažos buvo. Sekretorių, skyrių vedėjų – taip. Čia yra kitos algos. Ten padėjėjų, patarėjų – menkos algos. Mano institute, nors viena respublikinė tokia įstaiga, bet algos labai prastos, labai žemos buvo. Mažai uždirbom ir anais laikais, ir po to. (S14, 81 m., Varėnos r. sav.)

Man atrodo, niekas čia nebuvo kažkokie, nebuvo kažkokie labai dideli ponai. Man tai nebuvo susidaręs įspūdis, kad čia labai geros pareigos. Ta prasme, neblogo, gal aukščiau vidurio, bet tai nėra kažkoks ten elitas. (A14, 25 m., Varėnos r. sav.)

Lietuvos (tačiau tai galioja ir plačiau regione) atveju sovietinio režimo aukų prisiminimai, aukų atmintis buvo svarbiausia atkuriant valstybingumą. Be to, kad juos išryškinant buvo deramai pagerbti kentėję, žuvę ar persekioji žmonės, aukų atmintis (tiek autobiografinių prisiminimų pasitelkimas, tiek paminklų, atminties vietų kūri-

mas) atliko ir svarbią atkurtos valstybės simbolinio konsolidavimo funkciją – aiškus buvusio režimo netinkamumo, represinio pobūdžio ir poreikio nuo jo išsivaduoti pagrindimas. *Nukentėjimo nuo okupacijų* motyvas ryškus, kaip minėta, ir kitose Vidurio Rytų Europos šalyse, pavyzdžiui, atminties tyrėjų Lietuva ir Lenkija yra pavadintos „žinomomis šalimis – aukomis“⁷⁴.

Atgimimo laikotarpiu įvairi sovietų vykdytas represijas į viešumą iškelianti veikla, pavyzdžiui, tremtinių prisiminimų publikavimas, kaip teigia Davoliūtė, buvo gerai apgalvotos pastangos konstruoti Lietuvos tapatumą ir veikė kaip socialiai konsoliduojantis ir politiškai mobilizuojantis veiksnys⁷⁵. Žvelgiant iš perspektyvos, tuo paremtas *Sąjūdžio* pasakojimas tapo svarbus, vyraujantis ir pradėjus kečtvirtą dešimtį po Nepriklausomybės atkūrimo. Alvydas Nikžentaitis, analizuodamas Sąjūdžio pasakojimą ir jo reikšmę šiandien, įžvelgia savotišką „užstrigimą“ anuometinėje laisvės atgavimo ir Nepriklausomybės atkūrimo akimirkoje⁷⁶. Istorikas kaip vieną iš Lietuvos atminties kultūros bruožų įvardija komunistinio laikotarpio atmetimą, atmintinų dienų metu atsikartojantį okupacijos žalos priminimą⁷⁷. Kolektyvinė atmintis ir atminties kultūra (ar istorinė atmintis) nėra tapatu – atminties kultūros samprata palanki analizuojantiems atminties politiką, tačiau atminties politika gali būti suvokiama ir kaip nematerialinė kolektyvinės atminties reprezentacija.

Kita vertus, nuo aukų pasakojimo palaipsniui pereinama prie herojiškumo priešinantis, prie besipriešinusųjų pasakojimo struk-

⁷⁴ Aleida Assmann, *Is Time Out of Joint? On the Rise and Fall of the Modern Time Regime* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2020), 5–19.

⁷⁵ Violeta Davoliūtė, „Multidirectional Memory and the Deportation of Lithuanian Jews“, *Ethnicity Studies* 2 (2015): 131–135.

⁷⁶ Simona Merkinaitė, „Alvydas Nikžentaitis: Lietuvoje yra daug nepamatuotos euforijos kalbant apie Sovietų Sąjungos griūtį“, 2021 m. rugpjūčio 23 d., <https://www.bernardinai.lt/istorikas-a-nikzentaitis-lietuvoje-esama-daug-nepamatuotos-euforijos-kalbant-apie-sovietu-sajungos-griuti/>.

⁷⁷ Alvydas Nikžentaitis, „Atminties ir atminimo kultūrų modeliai: Lietuva, Lenkija, Rusija, Vokietija“ iš *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. A. Nikžentaitis (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011), 444–447.

tūriniu lygmeniu. Ryškus to pavyzdys – partizanų heroizavimo tendencija, kuri gerai iliustruoja kolektyvinės atminties galią priminti, kurią „igalina“ ne tik institucionalizuoti sprendimai, pavyzdžiui, Seimo nutarimai dėl tam tikrų metų skelbimo partizanų vadų metais, sprendimai dėl partizanų vadų palaikų paieškų ar 2018 m. rezoliucija dėl A. Ramanausko-Vanago paskelbimo valstybės vadovu⁷⁸. Nors matyti, kad įvairiose kultūrinėse reprezentacijose atsirandantys partizanų įvaizdžiai įgyja vis daugiau „žmogiškų“ savybių – jie tampa neidealiais herojais, kurie dvejoja ar nusižengia – principinis siekis aktualizuoti pasipriešinimą (visų pirma – ginkluotą) struktūriniame atminties lygmenyje nurodo teisingą elgesį okupacijos kontekste. Vėlgi pastarųjų metų saugumo regione kontekstas, Rusijos agresija Ukrainoje skatina imtis priemonių užtikrinti, kad patriotinis nusiteikimas skatintų ginti, jei to prireiktų.

Šeimos pokalbių metu atsirandantys partizaninio karo (tiksliau, artimųjų gyvenimo partizaninio karo kontekste) pjūviai leidžia išvelgti struktūruojantį kolektyvinės atminties lygmens poveikį prisiminimo procesams šeimoje. Mąstant apie patį ginkluoto pasipriešinimo fenomeną, pokario atmintis – tiek prisiminimo procesas šeimos pokalbių metu, tiek liudininkų, bandančių prisiminti sudėtingą gyvenimo erdvėje, kurioje veikė partizanai, kontekstą, atveria platesnius moralinių pasirinkimų klausimus. Tai – ne tik svarstymai dėl teisingos kovos su okupantais būdų, bet ir kiti pasirinkimai, kaip reaguoti – ar eiti į kovą, ją remti, ar likti atokiau. Jau minėtos kolektyviniu lygmeniu nubrėžtos gairės, koks elgesys buvo teisingas ir koku galima didžiuotis, glūdinti kolaboravimo šešėlį „užmeta“ ant kitų būdų, kaip būtų reikėję reaguoti ir elgtis pokario kontekste. Kyla ir veikėjų, vaidmenų klausimų – kas buvo *kiti* šios partizanų kovos kontekste buvę žmonės, greta kovotojų ir juos tiesiogiai rėmusiųjų. Ten, kur senelių ar prosenelių pasakojimuose apie pokarį minimas kraujo pra-

⁷⁸ 2018 m. lapkričio 20 d. Lietuvos Respublikos Seimo deklaracija Nr. XIII-1651 dėl Adolfo Ramanausko-Vanago pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/10feae80ee2f11e89d4ad92e8434e309>.

liejimas, suklūstama bandant suvokti, kokioje pusėje buvo artimieji ir kaip elgėsi, jei tiesioginės paramos neišreiškė. Pavyzdžiui, močiutė bando pateisinti, kodėl jos prisiminimai neigiami, anūkų kartos atstovui reikia suvokti, kodėl močiutė dalijasi neigiamomis patirtimis, ir rasti joms pagrindimą:

Miestas šito nematė, jie matė patriotizmą, o mes matėm realybę. <...> Susirinko jaunimas į šokius. Mano brolis jaunesnis buvo kaip tik 16 metų. Prašo tėvo, leisk į šokius, į miestelį, 7 km. Nu, dar paspėsi, 16 metų – prisišoksi. Tasai Starkus padarė labai stiprų, galingą sprogmenį ir pats pasakė, kaip aš padariau, kaip ten dariau – buvo stiprus. Ir į šitą šokių salę įmetė tą sprogmenį. Nu ten buvo žiauru, nėra ką sakyt. (S12, 90 m., Šiaulių r. sav.)

Sakė, kad granatą buvo įmetę į šokių salę, dabar sakė, kad savadarbę bomba. Tą sakė, esu skaitęs, kad taip iš tikrųjų buvo. Yra aprašytas įvykis. <...> Kupiškio krašte jie mažiau organizuoti buvo, turėjo tą struktūrą silpnesnę, nebuvo tokia griežta, todėl pasitaikydavo tokių pat neigiamų aspektų. (A12, 28 m., Šiaulių r. sav.)

Įtraukiama blogų / gerų partizanų skirtis, kai tiek senelių, tiek kitų šeimos narių pasakojimuose nubrėžiama laiko riba, savaip padeda per daug nenuklysti nuo struktūrinio lygmens sugestijuojamos herojiškos kovos už laisvę reikšmės:

Mama: Trys mergaitės, reiškia, mažos, pamečiui visos, dar ketvirtas vaikelis pakeliui, jų akivaizdoj, nes tas tėvas buvo išrinktas kolūkio pirmininku, vat atėjo ir visus iššaudė, žinai.

Močiutė: Aš truputį pertrauksiu. Čia todėl, kad jau buvo kita karta partizanų, nebuvo tie karininkai, kurie jau jie kaip Ramanauskas, kurie vadovavo, jie nepropagavo visokių žudynių, o buvo visokie kaimo bernai, kurie, S. mergaitės žino, kad kaimo vyrai nužudė jų tėvą ir motiną.

<...>

Anūkas: Iš partizanų tokie banditai išaugo?

Močiutė: Nu taip, buvo daug priejusių kaimo bernų... (Š15 pokalbis, Lazdijų r. sav.)

Šeimos nariai papildo ir patikslina vieni kitus net ir tada, kai prisimenami įvykiai prieštariauja kolektyviniame lygmenyje glūdinčioms

herojiškos kovos už laisvę reikšmėms, jie pačių šeimos narių pagrindžiami vėlesnio etapo argumentais. Tėvų kartos atstovės nuoroda į susidorojimą su kolūkio pirmininku, nors ir nepateisinant, bet visgi įtraukia kovos su kolaborantais reikšmę kaip pagrindžiančią, bet nebūtinai pateisinančią tokius partizanų veiksmus.

Išvados

Šeimos pokalbiai apie patirtis buvusiame (šiam straipsnyje naudotų duomenų atžvilgiu – sovietiniame) režime, kai vyriausioji karta, mėnanti buvusio režimo pradžią, ir jame gimusi ir augusi tėvų karta dalijasi prisiminimais išitraukiant jau po „lūžio“ gimusiems anūkams, suteikia tam tikro naujumo esamoms atminties šeimoje sampratoms / teoriniams aspektams, egzistuojantiems tarpdisciplininiam atminties studijų lauke. Atminties ir tam tikro artimųjų patirčių *krūvio* perdavimo klausimai, atmintį tyrinėjančių autorių analizuoti visų pirma tokių ribinių patirčių kaip Holokaustas atveju, yra aktualūs ir buvusio sovietinio režimo atminties kontekste, tik apima kitokio pobūdžio patirtis ir joms suvokti pasitelkiamas kategorijas (tiek valstybės lygmeniu, tiek šeimos ar individo). Kitaip tariant, prisiminimai apie nukentėjimą, ar, kitu atveju, sėkmingą *įsitvirtinimą*, svarstomi šeimos narių, gali tapti nelengvu procesu dėl giluminių šeimos tapatumo, lojalumo ryšių, socializacijos tam tikrame artimųjų patirčių kontekste ir santykio su tuo, kaip sugestijuojama praeitį prisiminti valstybės – didelio masto bendruomenės.

Mąstant apie artimųjų patirčių buvusiame režime prisiminimus, greta liudijimų apie nukentėjimą nuo represijų atsiranda ir kitokio pobūdžio patirčių, neįtelpančių į šias kolektyvinės atminties lygmeniu aktualizuotas kategorijas. Šeimos prisiminimų, kaip tapatybinį pagrindą grupei suteikianti funkcija, po „lūžio“ silpnėja, jei pasakojamos istorijos reprezentuoja ne nukentėjusiųjų, o, veikiau, „įsitvirtinusiųjų“ patirtis. Formuojami atsieti, atskiri pasakojimai, jaunoji karta jaučia poreikį pateisinti ar nutylėti artimųjų patirtis. Jau seneliai pateikia gyvenimo istoriją struktūruojančioje, ribojančioje kolek-

tyvinės atminties reikšminėje erdvėje. Ji palikuonis pasiekia labiau „nugludinta“ – papildyta elementais apie baime, grėsmę ir sąlygas, kuriomis, pavyzdžiui, „stojo į Partiją“, pasiteisinimais, kad turėtos pareigos neatnešė užtikrintos materialinės gerovės. Kita vertus, tose šeimose, kur vyriausiosios šeimos kartos patirtis žymi išgyventos tremtys ar kitokio pobūdžio nukentėjimas nuo represijų, formuojama aiškesnė šeimos *linija*, pasižyminti siekiu save pristatyti kaip *patriotus, norėjusius laisvės*, ir su šia linija tapatintis.

Lietuvos atveju, kalbant apie buvusį režimą, prisimenamas laikotarpis teoriškai apima maždaug 50 metų, taigi ir įvairius buvusio režimo etapus, jų sąlygotas elgesio, pasirinkimų, santykio su režimu galimybes. Tačiau šeimos kontekste pasakojant įreikšminami tam tikro pobūdžio įvykiai, pasirinkimai, susiję su praeitimi. Tai, kad kolektyvinės atminties tarpininkų padedama valstybė visų pirma pabrėžia skausmingos režimo pradžios, nukentėjimo ir lauktos ir galiausiai iškovotos laisvės momentus, struktūruoja ir pokalbius šeimoje. Atminties studijų lauke įprastesnės (nors ir išplėtos) aukos / nusikaltusiojo / stebėjusiojo kategorijos gali įgyti skirtingas reikšmes atsižvelgiant į maždaug 50 metų trukusį režimą, skirtingo masto represinę politiką. Tačiau kolektyvinio lygmens per skirtingo pobūdžio atminties tarpininkus sugestijuojamas nukentėjimo ir didvyriško, herojiško kovojimo su okupantu bei laisvės siekio reikšmės prisiminimų šeimoje procesus veikia savitu būdu. Tam tikros artimųjų patirtys nutylimos, jaučiamas poreikis pasiteisinti, o palikuonims – pateisinti vyresniusius savo artimuosius nuosekliai nesusiejant jų prisimenamo laikotarpio su vienu ar kitu buvusio režimo etapu. Taigi tai nėra vien diskusijos su valstybės sugestijuojamomis buvusio režimo reikšmėmis, kelių versijų apie praeitį susidūrimai, bet, veikiau, jau patys prisiminimai šeimos narių akivaizdoje yra konstruojami taip, kad per daug nenutoltų nuo minėtų reikšmių. Kitaip tariant, šeimos narių patirtys suvokiamos, apie jas diskutuojama ar jos nutylimos dėl jau po „lūžio“ – režimų pokyčio – formuotos atminties politikos.

Literatūra

- „Historian uncovers Her Family Link to Secret Nazi’s Role in the Holocaust“. *The Guardian*, 2012 m. rugsėjo 16 d. <https://www.theguardian.com/world/2012/sep/16/hidden-nazi-helped-holocaust>.
- 2018 m. lapkričio 20 d. Lietuvos Respublikos Seimo deklaracija Nr. XIII-1651 dėl Adolfo Ramanausko-Vanago pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu e-seimas. Irs.lt.
- Arlauskaitė, Natalija. *Nuožmi taika: žlugusių režimų fotografija dokumentiniame kine*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2020.
- Arnold de Simine, Silke. „Dislocating Memory: Family Photographs in Story – Centred Museums“. Iš *Picturing the Family. Media, Narrative, Memory*, sud. Silke Arnaud de Simine, Joanne Leal, 189–212. London, New York: Bloomsbury Academic, 2018.
- Assmann, Aleida. *Shadows of Trauma. Memory and the Politics of Postwar Identity*. New York: Fordham University Press, 2015.
- Assmann, Aleida. „Canon and Archive“. Iš *Media and Cultural Memory Studies*, sud. Astrid Erll, Ansgar Nünning, 97–107. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.
- Assmann, Aleida. „Re-framing Memory: Between Individual and Collective Forms of Constructing the Past“. *Performing the Past: Memory, History and Identity in Modern Europe*, sud. Karin Tilmans et al., 35–51. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.
- Assmann, Aleida. *Is Time Out of Joint? On the Rise and Fall of the Modern Time Regime*. Ithaca and London: Cornell, 2020.
- Assmann, Jan. „Communicative and Cultural Memory“. Iš *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, sud. Astrid Erll, Ansgar Nünning, 109–118. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008.
- Assmann, Jan. Collective Memory and Cultural Identity. Vertė John Czaplicka. *New German Critique*, nr. 65 (Spring – Summer, 1995): 125–133. <https://doi.org/10.2307/488538>.
- Barclay, K. ir Nina Javette Koefoed. „Family, Memory and Identity: An Introduction“. *Journal of Family History* 46, nr.1 (2020): 3–12. <https://doi.org/10.1177/0363199020967297>.
- Bartlett, Frederic. *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1932.
- Bieliauskaitė, Rasa, Dovilė Grigienė, Jonas Eimontas ir Neringa Grigutytė. „Nepriklausomybės pokių vertinimas: trys kartos Lietuvoje“. Iš *Gyvenimas po lūžio: kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, sud. Danutė Gailienė, 48–85. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015.

- Cordonnier, Aline, Pierre Bouchat, William Hirst ir Olivier Luminet. „Intergenerational Transmission of World War II Family Historical Memories of the Resistance“. *Asian Journal of Social Psychology* 24, nr. 3 (October 2020): 302–314. <https://doi.org/10.1111/ajsp.12436>.
- Davoliūtė, Violeta. „Genealogical Writing and Memory of the Holocaust in Lithuania“. *East European Jewish Affairs* 51, nr. 1 (October 2021): 70–85. <https://doi.org/10.1080/13501674.2021.1952026>.
- De Nardi, Sara. „An Embodied Approach to Second World War Storytelling Mementoes: Probing Beyond the Archival into the Corporeality of Memories of the Resistance“. *Journal of Material Culture* 19, nr. 4 (2004): 1–22. <https://doi.org/10.1177/1359183514554987>.
- De Nardi, Sara. „When Family and Research Clash. The Role of Autobiographical Emotion in the Production of Stories of the Italian Civil War, 1943–1945“. *Emotion, Space and Society* 17 (November 2015): 22–29. <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2015.06.005>.
- Erll, Astrid. „Locating Family in Cultural Memory Studies“. *Journal of Comparative Family Studies* 42, nr. 3 (May/June 2011): 304–308. <https://doi.org/10.3138/jcfs.42.3.303>.
- Haag, Hanna. „Weitergabe von Transformationserfahrungen. Die DDR im Gedächtnis der Nachwendegeneration“. *Die Generation der Wendekinder: Elaboration eines Forschungsfeldes*, sud. Adriana Lettrari, Christian Nestler, Nadja Troi-Boeck, 89–106. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 2016.
- Hirsch, Marianne. „The Generation of Postmemory“. *Poetics Today* 29, nr. 1 (Spring 2008): 103–128. <https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019>.
- Hirsch, Marianne. *Family Frames. Photography, Narrative and Postmemory*. Cambridge: Harvard University Press, 2012. <https://www.theguardian.com/world/2012/sep/16/hidden-nazi-helped-holocaust>.
- Immler, Nicole. „Too little, too late? Compensation and Family Memory: Negotiating Austria’s Holocaust Past“. *Memory Studies* 5, nr. 3 (July 2012): 270–281. <https://doi.org/10.1177/1750698012443468>.
- Klumbys, Valdemaras. *Rasti teisingus kalbėjimo būdas apie istoriją*, 2022 m. gegužės 23 d. <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/valdemaras-klumbys-rasti-teisingus-kalbėjimo-budas-apie-istorija.d?id=90165955>.
- Krukauskienė, E., I. Šutinienė, I. Trinkūnienė ir A. Vosyliūtė. *Socialinė atmintis: mišėjimai ir užmarštys*. Vilnius: Eugrimas, 2003.
- Kuhn, Anette. „Memory Texts and Memory Work: Performances of Memory in and with Visual Media“. *Memory Studies* 3, nr. 4 (2010): 298–313. <https://doi.org/10.1177/1750698010370034>.

- Kuhn, Anette. *Family Secrets. Acts of Memory and Imagination*. Lodon and New York: Verso, 1995.
- Larkin, Craig. „Beyond the War? The Lebanese Postmemory Experience“, *International Journal of Middle East Studies* 42, nr. 4 (November 2010): 615–635. <https://doi.org/10.1017/S002074381000084X>.
- Lohl, Jan. „Totally Average Families“? Thoughts on the Emotional Dimension in the Intergenerational Transmission of Perspectives on National Socialism“. Iš *Peripheral Memories. Public and Private Forms of Experiencing and Narrating the Past*, sud. Elisabeth Boesen et al., 33–49. Bielefeld: Transcript Verlag, 2012.
- Mackonis, Adolfas. „Geriausio paaiškinimo išvedimas. Tarp dedukcijos, indukcijos ir abdukcijos“. *Problemos* 76 (2009): 151–152. <https://doi.org/10.15388/Problemos.2009.0.1936>.
- Mažulytė, Eglė ir Monika Skėrytė-Kazlauskienė. „Šeimos stiprybė: istorinių traumų patirties poveikis vėlesnėms kartoms“. Iš *Gyvenimas po lūžio: kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, sud. Danutė Gailienė, 86–108. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015.
- Mažulytė-Rašytinė, Eglė. „Šeimos istorinių traumų ilgalaikiai padariniai: vėlesnių kartų psichologinio atsparumo tyrimai“. *Daktaro disertacija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2017, 2. <http://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:25027592/datastreams/MAIN/content>.
- Merkinaitė, Simona. „Alvydas Nikžentaitis: Lietuvoje yra daug nepamatuotos euforijos kalbant apie Sovietų Sąjungos griūtį“. 2021 m. rugpjūčio 23 d. <https://www.bernardinai.lt/istorikas-a-nikzentaitis-lietuvoje-esama-daug-nepamatuotos-euforijos-kalbant-apie-sovietu-sajungos-griuti/>.
- Nikžentaitis, Alvydas. „Atminties ir atminimo kultūrų modeliai: Lietuva, Lenkija, Rusija, Vokietija“. Iš *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011.
- Nugin, Raili. „Negotiating the Past: Some Issues of Transmission of Memories Among Estonian Young People“. *Studies of Transition States and Societies* 8, nr. 2 (September 2016), 13–30.
- Nugin, Raili. „Rejecting, Re-shaping, Rearranging: Ways of Negotiating the Past in Family Narratives“. *Memory Studies* 14, nr. 2 (2021): 197–213. <https://doi.org/10.1177/1750698019829865>.
- Owens, Timothy, J., Dawn T. Robinson ir Lynn Smith-Lovin. „Three Faces of Identity“. *Annual Review of Sociology* 36, nr. 1 (2010): 477–479. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.34.040507.134725>.
- Pader, Elen. „Seeing with an Ethnographic Sensibility. Explorations Beneath the Surface of Public Policies“. Iš *Interpretation and Method. Empirical Research*

- Methods and the Interpretive Turn*. Second Edition, sud. Dwora Yanow, Peregrine Schwartz-Shea, 194–208. New York: Routledge, 2014.
- Pickering, Michael ir Emily Keightley. „Communities of Memory and the Problem of Transmission“. *European Journal of Cultural Studies* 16, nr. 1 (January 2012): 115–129. <https://doi.org/10.1177/1367549412457481>.
- Platukytė, D. „Cvirkos anūkas nepripažįsta, kad šis prisidėjo prie poeto Jakubėno tremties“. 2019 m. lapkričio 12 d. <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1114921/cvirkos-anukas-nepripazista-kad-sis-prisidejo-prie-poeto-jakube-no-tremties>.
- Rigney, Ann. „Remembering Hope: Transnational Activism Behind the Traumatic“. *Memory Studies* 11, nr. 3 (2018): 368–380. <https://doi.org/10.1177/1750698018771869>.
- Rosenthal, Gabriele. „The Narrated Life Story: On the Interrelation Between Experience, Memory and Narration“. Iš *Narrative, Memory & Knowledge: Representations, Aesthetics, Contexts*, sud. Kate Milnes et al., 1–16. Huddersfield: University of Huddersfield, 2006.
- Rosenthal, Gabriele. „Veiling and Denying the Past. The Dialogue in Families of Holocaust Survivors and Families of Nazi Perpetrators“. *History of the Family* 7, nr. 2 (2002): 225–238. [https://doi.org/10.1016/S1081-602X\(02\)00093-3](https://doi.org/10.1016/S1081-602X(02)00093-3).
- Rosenthal, Gabriele. *Interpretive Social Science: An Introduction*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2018.
- Rothberg, Michael. *The Implicated Subject. Beyond Victims and Perpetrators*. Stanford: Stanford University Press, 2019.
- Sarkisova, Oksana ir Olga Shevchenko. „Soviet Past in Domestic Photography: Events, Evidence, Erasure“. Iš *Double Exposure. Memory&Photography*, sud. Olga Shevchenko, 158–167. Abingdon: Routledge, 2017.
- Schuman, Howard ir Amy Corning. *Generations and Collective Memory*. Chicago: The University of Chicago Press, 2014.
- Shevchenko, O. „Soviet Past in Domestic Photography: Events, Evidence, Erasure“. Iš Olga Shevchenko (sud.). *Double Exposure. Memory&Photography*. Abingdon: Routledge, 2017.
- Švaričková Slabakova, Radmila. „Czech Family Stories of Communism. Family Memories at the Intersection of Family Values, Family Relations and National Memory“. Iš *Family Memory: Practices, Transmissions and Uses in a Global Perspective*, sud. Radmila Švaričková Slabakova. New York: Routledge, 2021.
- Thompson, Paul. „Family Myth, Models and Denials in the Shaping of Individual Life Paths“. *Between Generations. Family Models, Myths & Memories*, sud. Daniel Bertaux, Paul Thompson. London: Routledge, 2017.

- Vinitzky-Seroussi, Vered. „Commemorating a Difficult Past: Yitzhak Rabin’s Memorials“. *American Sociological Review* 67, nr. 1 (February 2002), 30–51. <https://doi.org/10.2307/3088932>.
- Vinitzky-Seroussi ir Vered, Chana Teeger. „Unpacking the Unspoken: Silence in Collective Memory and Forgetting“. *Social Forces* 88, nr. 3 (March 2010): 1103–1122. <https://doi.org/10.1353/sof.0.0290>.
- Vuckovic Juros, Tanja. „Things Were Good During Tito’s Times, my Parents Say’: How Young Croatian Generations Negotiated the Socially Mediated Frames of the Recent Yugoslav Past“. *Memory Studies* 13, nr. 6 (2020): 932–951. <https://doi.org/10.1177/1750698018790122>.
- Wagner-Pacifici, Robin ir Barry Schwartz. „Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past“. *American Journal of Sociology* 97, nr. 2 (September 1991): 376–420. <https://doi.org/10.1086/229783>.
- Welzer, Harald ir Claudia Lenz. „Opa in Europa. Erste Befunde einer vergleichenden Tradierungsforschung“. Iš *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*, sud. Harald Welzer, 1–15. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2007.
- Welzer, Harald. „Re-Narrations. How Past Change in Conversational Remembering“. *Memory Studies* 3, nr. 1 (January 2010): 5–17. <https://doi.org/10.1177/1750698009348279>.
- Welzer, Harald. *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*. München: Beck, 2002.
- Zerubavel, Eviatar. „Social Memories: Steps to a Sociology of the Past“. *Qualitative Sociology* 19, nr. 3 (1996): 285–289. <https://doi.org/10.1007/BF02393273>.
- Žilinskienė, Laima. „Doing Family Memory in the Case of Emigration Experience“. Iš *Making Lithuanian Memories Across Borders. Conceptual Frames and Empirical Evidence*, sud. Irena Juozeliūnienė, Julie Seymour, 159–179. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2020.